

Fredrik Saxegaard, Inge Westly, Ingvild Lalim Hanseid, Lars Johan Danbolt,
Tone Stangeland Kaufman, Dorte Kappelgaard

Forhandlinger ved graven

Samspill og spenninger mellom pårørende, gravferdsbyrå og Den norske kirke lokalt

Fredrik Saxegaard, Inge Westly, Ingvild Lalim Hanseid, Lars Johan Danbolt,
Tone Stangeland Kaufman, Dorte Kappelgaard

Forhandlinger ved graven

Samspill og spenninger mellom pårørende, gravferdsbyrå og Den norske kirke lokalt

Prosjektgruppa takker deltakerne i prosjektet:

Takk til pårørende som brukte tid på et omfattende spørreskjema om sorg og død!

Takk til ansatte i kirke og byråer som satte av tid og delte viktige erfaringer og
refleksjoner!

MF-rapport 2023:1

Forsidebildet: Walter Gramatté - Leichenbegängnis/Funeral Procession 1917

Rapporten er utgitt av MF KOM / MF vitenskapelig høyskole

Postboks 5144 Majorstuen,

0302 Oslo

www.mf.no post@mf.no

© MF og forfatterne

ISBN 978-82-8404-003-5

Prosjektet er finansiert av Kirkerådet

Innhold

Innhold	5
I. Sammendrag	8
Innledning.....	8
Analyse og funn	9
1. Positive vurderinger (kap. 7)	9
2. Et negativt paradoks (kap. 8).....	9
3. Forskjellsbehandling og uforutsigbarhet (kap. 9)	10
4. Tid og tilgjengelighet (kap. 10).....	10
5. Kirke og byrå i samspill (kap. 11).....	11
6. Stabilitet og endringstrender (kap. 12).....	11
7. Kirkelig gravferdsordning til forhandling (kap. 13)	12
II. Innledning.....	14
1. Bakgrunn	14
2. Tidligere og aktuell forskning	15
2.1. Spørreundersøkelser om erfaringer med Den norske kirkes gravferder.....	15
2.2. Internasjonale bidrag	19
3. Teoriperspektiver	20
3.1. Praksiser i relasjon.....	20
3.2. Endringer i ritualisering av dødsfall og sorg.....	21
4. Metode	23
4.1. Etablering av materiale	23
4.2. Analysestrategi	23
4.3. Gjennomføring	23
4.4. Litt mer om spørreundersøkelsen.....	25
5. Forbehold, begrepsbruk mv.	27
5.1. Et begrenset prosjekt	27
5.2. En begrenset rapport	27
5.3. Egen forskerrolle	28
5.4. Implisitte og eksplisitte forutsetninger	28
5.5. Begrepsbruk og presentasjon av sitater	29
II. Analyse	30
6. Innledning.....	30
7. Et positivt utgangspunkt	31

7.1.	Pårørendes kontakt med byrå og kirke før begravelsen.....	31
7.2.	Pårørendes opplevelse av gravferden.....	32
7.3.	Pårørendes kontakt med kirken etter begravelsen	32
7.4.	Ansattes egne refleksjoner og erfaringer.....	33
7.5.	Gravferdskonsulentenes erfaringer og synspunkter	34
7.6.	Oppsummering.....	35
8.	Et negativt paradoks.....	37
8.1.	Kraften i konflikten.....	37
8.2.	Grensesnittet mellom byrå og kirke.....	38
8.3.	Oppsummering.....	44
9.	Forskjellsbehandling og uforutsigbarhet	46
9.1.	Forholdet mellom regel og unntak: Utøya som symbolsk hendelse	46
9.2.	Ulike presters ulike regler	48
9.3.	Ulikt press.....	50
9.4.	Oppsummering.....	51
10.	Tid og tilgjengelighet	52
10.1.	Når kan byrået komme i kontakt med kirken, og når får de respons?	52
10.2.	Når tar presten kontakt og når ankommer presten kirken?.....	54
10.3.	Hvor lenge bør en gravferd vare?	56
10.4.	Oppsummering.....	57
11.	Begravelsesbyrå og kirke i samspill	59
11.1.	Byråenes posisjonering i gravferdsfeltet.....	59
11.2.	Går byråene inn i tradisjonelt pastorale roller?.....	63
11.3.	Byråene som Den norske kirkes formidlere av teologi og liturgi.....	65
11.4.	Byråer mellom det kommersielle og filantropiske.....	67
11.5.	Oppsummering.....	69
12.	Stabilitet og endring	70
12.1.	Den norske kirkes gravferd: Fortsatt et selvsagt valg for mange	70
12.2.	En utvikling mot det mindre selvsagte – og med gradvis flere alternativer	71
12.3.	Endret kontekst for norske gravferdspraksiser.....	71
12.4.	Ukjent prest – ukjent kirke	74
12.5.	Endring i pårørendes valg av gravferdsordning	77
12.6.	Oppsummering.....	81
13.	Kirkelig gravferdsordning til forhandling	83
13.1.	Erfaringer med kirkelig gravferd som «personlig» gravferd	83

13.2.	Hva er det «personlige» i personlige gravferder?.....	84
13.3.	Musikken i den personlige gravferden – musikk som personlig gravferd	89
13.4.	Kirkelig tilsatte i møte med ønsker og krav.....	93
13.5.	Gravferdsprofesjoners erfaringer av den gode gravferden	97
13.6.	«Det kristne» i gravferden	99
13.7.	Oppsummering.....	101
14.	Konklusjon og utblikk	102
	Det negative paradokset som positivt utgangspunkt	102
	Den kirkelige gravferds to poler som mulighetsrom	103
	Litteratur.....	106

I. Sammendrag

Rapporten formidler sentrale funn i forskningsprosjektet *Begravelser i Den norske kirke*, med vekt på de delene av materialet og analysen vi antar er av særlig interesse for Den norske kirke. I dette sammendraget gjennomgår vi helt kort innledningsdelen av rapporten, og presenterer så hovedpunktene i hvert kapittel.

Innledning

Prosjektet ble utarbeidet på bakgrunn av en utlysning fra Kirkerådet juni 2021, og tildelt i august samme år. En gruppe på 6 forskere har deltatt, og Prosjektet har utviklet ny kunnskap om gravferdspraksiser i Den norske kirke lokalt.

Vi har posisjonert prosjektet i forhold til aktuell forskning: Norske spørreundersøkelser om pårørendes forventninger og erfaringer med kirkelig gravferd, og forskningsbidrag om endringer i feltet, med vekt på mer personlige ritualiseringer av død og avskjed.

Prosjektet har to teoretiske hovedperspektiver:

- Interesse for hvordan praksiser og institusjonelle logikker er i berøring med hverandre, påvirker, endrer og står i spenningsfulle forhold til hverandre.
- Interesse for hvordan sorg og død markeres og ritualiseres i vestlige samfunn, med vekt på overganger som skjedde i andre halvdel av 1900-tallet.

Metodologisk kombinerer prosjektet kvantitative og kvalitative tilnærminger. Vi har gjennomført:

- En avgrenset spørreundersøkelse blant nordmenn som var nærmeste pårørende i en gravferd i perioden ca. april 2021 til ca. april 2022. Undersøkelsen var en nettbasert spørreundersøkelse, invitasjon ble sendt gjennom kirkelige fellesråd i ca. 20 kommuner. N = 410.
- Individuelle, strukturerte intervjuer med kirkeverger, ledere av gravferdsbyråer, kirketjenere/kirkegårdsarbeidere, kirkelig kontorpersonell, organister og diakoner i tre utvalgte kommuner/fellessrådsområder.
- Fokusgruppeintervjuer med henholdsvis gravferdskonsulenter og menighetsprester i de samme tre kommunene.

Kommunene representerer ulike deler av landet, og hver av dem inneholder dels bymessige og dels landlege områder.

Prosjektet har frembrakt et omfattende materiale, og det er ikke mulig å diskutere alle funn i denne rapporten. Vi velger å presentere det materialet og de perspektivene vi mener er av størst interesse for Den norske kirke lokalt. Dette gjelder særlig analysen av fokusgruppeintervjuene med gravferdskonsulentene som ses i sammenheng med tilsvarende analyse for prestene i de tre kommunene. Det øvrige materialet trekkes så inn i denne fremstillingen der det kan belyse og utdype funn.

Vi mener gravferdskonsulentene er av særlig interesse for Den norske kirke av følgende grunner:

1. Avisdebatter og samtaler med kirkelige ansatte peker på forholdet til byråene som et nøkkelområde i den videre utviklingen av kirkens gravferdsarbeid. Samtidig er det forsket lite på dette.
2. Når prosjektet er innrettet mot kvalitet og relasjoner i lokalkirkelig gravferdsarbeid, representerer byråene også et unikt utkikkspunkt ved at de både er insidere og outsiders i forhold til kirken som aktivitetsfelt.

I denne prioriteringen og vinklingen ligger det ikke en normativ vurdering av at byråansatte er viktigere, eller har mer «rett», enn andre informanter i materialet. Vi mener likevel at dette er stemmer og perspektiver som har vært lite fremme i forskningen til nå, og dermed kan de bidra med ny kunnskap.

Vi er klar over prosjektets begrensninger: Med en større budsjetttramme kunne vi med fordel utvidet utvalget i den kvalitative delen til å omfatte flere enn tre kommuner. Vi kunne også kombinert intervjuene (fokusgruppe og individuelle) med spørreundersøkelser og observasjon av interaksjon mellom virksomheter og ansatte. Vi hevder ikke at våre funn er generaliserbare i alle deler av landet eller fanger opp alle nyanser i de kommunene vi har gjort intervjuer. På den annen side mener vi at analysen får frem det vi tror er viktige dynamikker i gravferdspraksiser i mange norske kommuner. Vi håper derfor at rapporten kan være et fruktbart utgangspunkt både for videre forskning og for strategisk arbeid i Den norske kirke lokalt, regionalt og nasjonalt.

Analyse og funn

1. Positive vurderinger (kap. 7)

I kapittel 7 viser vi hvordan prosjektet bygger på, og bekrefter, tidligere forskning om Den norske kirkes gravferder: Arbeidet mottar jevnt over svært gode tilbakemeldinger både fra pårørende og byråansatte. Dette gjelder perioden frem mot gravferden, og opplevelsen av selve seremonien. Selv om Den norske kirkes tilbud til pårørende etter gravferden varierer fra sted til sted, er det positive evalueringer også av denne. Intervjuene med kirkens egne ansatte viser både at deres innsats i feltet er en mangfoldig og ofte oversett del av kirkens diakonale virksomhet, og at de opplever det meningsfullt å være en del av dette arbeidet.

2. Et negativt paradoks (kap. 8)

Til tross for det svært positive utgangspunktet er det overraskende mye frustrasjon i materialet. Dette gjelder særlig fokusgruppeintervjuene med de byråansatte, men det fanges også opp i spørreundersøkelsen og i intervjuene med kirkelig ansatte.

Dette kan dels forstås i lys av en «negativ bias», noe kirken bør merke seg som en premiss i kommunikasjonsarbeidet med omverdenen. Dels går vi nærmere inn på hvilke mekanismer som bidrar til dette og identifiserer noen «drivere» i samhandlingen mellom byrå og kirke:

- Byråene er énpraksis-virksomheter, mens lokalkirkene er flerpraksis-virksomheter. Dette gir ulikt fokus og kan lett føre til konflikter og misforståelser.
- Arbeidet med gravferder er sterkt preget av krav til perfeksjon. Hver gravferd er unik, og en vet at om noe går galt og de pårørende får en dårlig opplevelse, vil dette kunne

oppleves sterkt negativt og følge dem lenge. Denne faktoren øker det latente spenningsnivået i samspillet mellom virksomhetene.

- I forlengelse av dette: Byråene er avhengige av gode bidrag fra kirkens ansatte for at pårørende skal være fornøyde med gravferden, noe som igjen spiller tilbake på evalueringen av byråets innsats. Byrået har kontroll på egen utføring av oppgavene, men ikke på kirkens. Det gjør at de på ulike måter kan komme i en skvis mellom kirke og pårørende.
- Basert på stemmer i materialet antyder vi at byrå- og kirkeansatte i praksis ofte arbeider godt sammen, særlig i kirkene før, under og rett etter seremoniene. En del steder savner en imidlertid bevisste tiltak for å bygge mer teamfølelse mellom byrå og lokalkirke. Dette gjelder i alle faser av arbeidet, særlig etter krevende gravferder, men også i form av mer jevnlig møtepunkter for avklaringer og ev. veiledning.

Disse dynamikkene bidrar til å forsterke spenninger og misforståelser mellom byråer og kirke. I de to neste punktene analyserer vi det som fremstår som de to største frustrasjonspunktene:

3. Forskjellsbehandling og uforutsigbarhet (kap. 9)

Byråansatte har kritiske synspunkter på en del av Den norske kirkes bestemmelser for gravferd, både for egen del og på vegne av de pårørende som kunder. Likevel opplever vi konsulentene som jevnt over forståelsesfulle og lojale overfor reglene som sådan. Utfordringen kommer når kirken ikke er konsekvent i sin forvaltning av regelverket.

Flere av konsulentene peker på endringer som har skjedd i norske gravferdspraksiser de siste 20 – 30 år, og de mener at Den norske kirke ikke har klart å ta et enhetlig strategisk grep i forhold til disse. I stedet preges forvaltningen, slik byråene ser det, av uavklarte begreper om regel og unntak, og om ulike praksiser ved det man oppfatter som vanlige og uvanlige gravferder, som oppleves som uholdbare og dermed skaper frustrasjon.

Et mer konkret problem er at den praktiske forvaltningen lokalt ikke er konsekvent. Dette gjelder særlig når ulike prester praktiserer bestemmelsene ulikt, og når de forholder seg til press fra byråer og pårørende på forskjellig måte.

4. Tid og tilgjengelighet (kap. 10)

Et annet frustrasjonspunkt sett fra gravferdskonsulentenes side, gjelder ulike tidsdimensjoner i gravferdsarbeidet.

For det første synes konsulentene i noen kommuner at det kan ta for lang tid å få avklart tidspunkt, kirkerom og personale til en begravelse. Her er det, som i flere av kapitlene, stor forskjell mellom de ulike kommunene. Vi finner også at det er forskjell på hvordan byråene og de kirkelig ansatte vurderer denne siden ved det kirkelige arbeidet.

Et neste tema gjelder tid: For det første tiden det tar før prestene tar kontakt med familien med tanke på sørgeamtale, og deretter når presten ankommer kirken før gravferden begynner. Også her er det stor variasjon i materialet, både mellom de byråansattes fokusgrupper, og mellom byråansatte på den ene side og pårørende og kirkelig ansatte på den annen.

Et siste spørsmål er hvor lang en gravferd bør være, der informantene mener at utvidelsene av tidsrammen som skjedde under pandemien, ikke lenger gjør seg gjeldende. Derimot er det en stadig utfordring å holde skjemaet, og i dette spørsmålet kan det virke som særlig prestene kommer i skvis. Byråenes rolle er tvetydig: På den ene side er de tydelige på at prestene har ansvar for å holde tiden, noe de kan være avhengige av med tanke på neste seremoni. På den annen side kan det virke som de, i alle fall indirekte, kan bidra til utvidelser i tidsrammen ved å være på tilbudssiden i møte med de pårørendes ønsker.

5. Kirke og byrå i samspill (kap. 11)

Byråenes sentrale rolle i gravferdsarbeidet er av relativt ny dato. I analysen viser vi hvordan denne posisjonen er bygget opp av en rekke komponenter som gjensidig forsterker hverandre:

- Tidsaspektet: De aller fleste som opplever et dødsfall i nær familie i dag, tar først kontakt med et begravelserbyrå. Byrået er tilgjengelig 24/7 og kan møte familie svært raskt.
- Mellommann: Byrået plasserer seg som en mellommann og gjerne som forhandler mellom pårørende, kirke, leverandører osv.
- Full pakke: De senere år har byråenes portefølje økt slik at de tilbyr en meget bred vifte av tjenester. Dermed blir de en instans som kan løse de fleste problemer de pårørende står overfor.
- Kompetanse: Det virker som om norske byråer bevisst har styrt unna en kvasi-profesjonsstatus, f.eks. som eksperter på sorgprosesser. De har heller valgt å stole på folkelig faglighet, og erfaringsbasert mellommenneskelig kompetanse.
- Forlengelse av familien: I tråd med punktet over mener vi å se at byråene plasserer seg som familiens forlengede arm.

Vi ser videre på tre andre sider ved byråenes samspill med kirken:

Vi diskuterer hva det innebærer at Den norske kirke lar byråene være den første formidleren av regelverk og logikker som ligger til grunn for en kirkelig gravferd. Dette innebærer ikke bare at byråene formidler reglene, men indirekte kan de også formidle at kirkelig gravferd er definert av en regellogikk. Dette forsterkes ved at Den norske kirke de fleste steder også er lokal gravplassmyndighet og dermed forvalter ytterligere et sett med regler. Byråene på sin side representerer en «meny og valg»-logikk.

Vi diskuterer om byråene på noen punkter er i ferd med å overta prestens rolle i gravferden, gitt at de inngår i trøstende samtaler, forbereder riten med de pårørende og er særlig tilgjengelige.

Vi belyser den kommersielle siden ved byråene og finner at konsulentene står i et tvetydig forhold til fortjenestesiden ved virksomheten. På den ene side er de primært opptatt av at de pårørende skal ha en god opplevelse. På den annen side: Tilnærmingen til gravferden som en meny med en lang, lang rekke valg utgjør en logikk som bidrar til å formatere gravferden på bestemte måter.

6. Stabilitet og endringstrender (kap. 12)

Kapittel 12 ser nærmere på de endringstrendene som kan spores i materialet og som også er diskutert i forskningslitteraturen. Vi tar utgangspunkt i at kirkelig gravferd i mange år var

selsvakte for de fleste nordmenn. Vi undersøker i hvilken grad, og på hvilken måte, dette nå er i endring.

Vi går videre til å se hvordan konteksten som omgir og konstituerer kirkelige gravferdspraksiser, også er i endring. Vi gir særlig oppmerksomhet til:

- Byråenes endrede rolle, som henger sammen med små justeringer som gradvis blir til større forandringer når det gjelder det vi kan kalle norsk sørgekultur.
- Pårørende som ønsker å bidra i gravferden, og forventer å ha innflytelse på forberedelse og gjennomføring.
- Elementer i materialet antyder at en del pårørende går inn i gravferdsarbeidet med en kundementaltet de har med seg fra andre samfunnsområder.
- Det er stemmer i materialet som peker på at kirken og presten er mer fremmed og fjern for mange nå enn tidligere. Ikke bare vil mange mennesker, kanskje særlig i byene, ikke vite hvem som er nærmeste menighetsprest. Mange vil heller ikke helt vite hva en prest er, noe som øker usikkerheten ved å være pårørende i en kirkelig gravferd.
- Dette leder igjen til et visst press fra pårørende til å kunne velge en prest de kjenner, og til å ha muligheten til å bytte prest dersom de ikke er fornøyde etter det første møtet.

Kapitlet belyser at noen pårørende velger en livssynsnøytral gravferd. Vi analyserer to mønstre: På den ene side pårørende som i utgangspunktet ønsker kirkelig gravferd, men byrået mener at de har for mange ønsker som går på tvers av kirkens regler og foreslår en livssynsåpen seremoni. På den annen side pårørende som allerede i utgangspunktet har bestemt seg for å ha en ikke-kirkelig gravferd for sin kjære.

7. Kirkelig gravferdsordning til forhandling (kap. 13)

I det avsluttende kapitlet går vi tettere på selve gravferden. Vi begynner med å analysere begrepet personlig gravferd og viser hvordan dette i materialet er definert med i alle fall tre aspekter. Gravferden skal:

- fremheve det unike ved avdøde, noe som står i kontrast til den tradisjonelt egalitære utformingen av gravferden.
- understreke det karakteristiske ved avdøde, dvs. hvilke fortellinger som bør viderefremmes for å hedre minnet. Dette peker bl.a. i retning en større minneordel.
- sentrere om avdøde og avdødes liv. Det er, i alle fall i utgangspunktet, ikke en elliptisk rite med to poler (Kristus og den avdøde), men det er én pol. Dette med forbehold om at det kan være mer komplekst om en studerer livssynsnøytrale gravferder nærmere.

Som et speilbilde av det positive behovet for mer personlige gravferder, diskuterer vi ønsker om en «mindre kristen» gravferd. I denne sammenheng ser vi også på Fæhns modell for gravferder som en ellipse med to poler.

Kapitlet finner at det særlig er gjennom musikken at avdødes personlighet tydeliggjøres for de pårørende og andre fremmøtte. Musikken både knytter an til avdødes biografi og er en kanal for emosjonell tilknytning. Vi diskuterer særlig salmenes rolle, samt innspilt musikk.

Vi diskuterer på hvilken måte ulike prester møter pårørendes ønsker for en unik og personlig gravferd, og vi sonderer bl.a. mellom det vi kaller argumenterende og aksepterende tilnærming. Vi analyserer fellestrekk mellom byråkonsulenters og presters vurderinger, og mellom nye, fremvoksende livssynsnøytrale seremonier og den tradisjonelle kirkelige

gravferden. Til slutt gir vi noen helt korte innspill til spørsmålet om hva som er «det kristne» i den kristne gravferden.

II. Innledning

1. Bakgrunn

Denne rapporten presenterer et forskningsprosjekt om begravelser i Den norske kirke, utført ved MF Vitenskapelig høyskole for teologi, religion og samfunn.

Utgangspunkt var en utlysning fra Kirkerådet 10. juni 2021 om midler til flere prosjekter, under den felles overskriften «forskningsoppdrag knyttet til praksis med kirkelig gravferd». MF leverte en prosjektbeskrivelse til følgende delprosjekt:

Forske på praksis – utvikle forskningsprosjekter som gjennomføres på prosti- og fellesrådsnivå.

Kirkerådet ga MF tilslag på delprosjektet i august 2021. Forskningsgruppen har bestått av førsteamanuensis Fredrik Saxegaard (leder), professor Tone Stangeland Kaufman, professor Lars Johan Danbolt, førsteamanuensis Dorte Kappelgaard, MF KOM-leder/universitetslektor Inge Westly og kapellan/påtroppende stipendiat Ingvild Lalim Hanseid. Vi har også hatt god hjelp fra MF-kolleger til å utarbeide en spørreundersøkelse sendt til pårørende, og analysere resultatene fra denne.

Prosjektgruppa takker alle som har deltatt i prosjektet: Takk til pårørende som brukte tid på et omfattende skjema med spørsmål som ! Takk også til kirkelig ansatte og byråansatte i de tre utvalgte kommunene, som ga av sin tid og delte viktige erfaringer og refleksjoner med oss!

2. Tidligere og aktuell forskning

I det følgende gjør vi rede for nyere empirisk kunnskap om hvordan Den norske kirkes arbeid med gravferder evalueres av pårørende. Deretter presenterer vi et lite utvalg internasjonale forskningsartikler som har gitt viktige perspektiver til temaene i vårt prosjekt.

Det forskes for tiden mye på død og begravelse, både internasjonalt og i norsk kontekst. Vi ser i denne omgang bort fra publikasjoner som særlig fokuserer på sorg og ritualisering (Danbolt, 2002), kirkens rolle ved katastrofer (Danbolt & Stifoss-Hanssen, 2007; Agedal et al., 2013), nyere ritualiseringsformer som f.eks. askespredning (Høeg, 2019), endringer i synet på døden og de døde (Austad, 2014; Walter, 2019), og mange andre bidrag som gir en viktig bakgrunn til rapporten, men ikke blir brukt direkte i den.

Det har lenge vært offentlige debatter om forskjellige sider ved gravferdsforvaltningen i Norge. I forbindelse med den langvarige striden om statskirkeordningen var det flere utredninger som diskuterte hvorvidt gravferdsforvaltningen burde ligge hos kommunene og ikke hos kirken. Både dette spørsmålet, og spørsmålet om livssynsåpne seremonirom ble også utredet av Stålsett-utvalget (NOU 2013:1, 2013). Disse debattene kommer og går med ujevne mellomrom i dagspressen; det siste året har diskusjonene særlig dreiet seg om hvorvidt vigslende kirkerom kan brukes til ikke-kirkelige gravferder. Sistnevnte tema kom også opp i noen av intervjuene i vårt materiale.

2.1. Spørreundersøkelser om erfaringer med Den norske kirkes gravferder

De fleste gravferder i Norge forrettes i Den norske kirkes kirkerom eller kapeller, av kirkens prester og etter kirkens ordning for gravferd. I følge SSB utgjorde kirkelige gravferder 84 % av det totale antallet i 2022, noe som representerer en nedgang på ca. 1 prosentpoeng per år de siste tre år.

Tanggaard, 1994

Et tidlig bidrag som undersøkte erfaringer med Den norske kirkes begravelser, er Tanggaards bidrag i antologien *Døden på norsk* (Tanggaard, 1994). Her presenterer han et prosjekt som ble gjennomført blant pårørende i Oslo i 1991. Utvalget er en begrensning, men avstanden i tid gjør artikkelen interessant fordi den får frem både relative konstanter og endringer de siste tiårene.

I Tanggaards analyse kommer det tydelig frem at det store flertallet av pårørende er fornøyde både med begravelsesbyrå og prester, men at byråene skårer noe høyere. Tanggaard forklarer dette med at byråene som kommersielle aktører er kundeorienterte, mens en ny begravelse for presten innebærer merarbeid (p. 89). Tanggaards tolkning peker i retning av en interesse for praksiser og institusjonelle logikker som er i endring og i bevegelse i forhold til hverandre.

Jølstad/Norstat

Norstat har gjennomført en avgrenset spørreundersøkelse for Jølstad der de stilte likelydende spørsmål bl.a. om hvordan respondentene ønsker å gravlegges og i hva slags seremoni. Et interessant funn er at andelen som ønsker Den norske kirke gikk opp fra 2016 til 2019. Eventuelle senere undersøkelser får vise om dette var en tilfeldighet.

Opinion, 2021

I 2021 bestilte Kirkerådet en større medlemsundersøkelse fra Opinion om gravferd. Undersøkelsen ble gjennomført oktober 2021. Opinions undersøkelse opererer med tre grupper deltakere basert på om de er «avvisende til tro/besøker kirke sjelden» (rødt segment), er «åpne for tro/besøker kirke flere ganger i året» (gult segment) eller «troende, besøker kirke ofte» (grønt segment). Undersøkelsen sammenligner også svarene mellom aldersgrupper og mellom kjønn.

Vi har hatt tilgang til underlaget for denne spørreundersøkelsen, men i det følgende presenterer vi hovedresultatene i Opinions egen presentasjon. Vi presenterer her resultater som danner bakgrunn for vårt eget prosjekt.

Den første hoveddelen av undersøkelsen går i utgangspunktet til hele utvalget (N = 2001), og gjelder bl.a.:

- Hva slags gravferd deltakerne ønsker for egen del:
 - Den norske kirke: 60 %.
 - Livssynsåpen gravferd: 17 %.
 - Vet ikke: 11 %.
 - Resten fordeler seg på andre alternativer.
- Hva er de viktigste grunnene til at du ønsker at gravferden er i Den norske kirke? Her er det mulig å si seg enig i flere svar, og de som skårer over 20 % er: «Tradisjon», «medlem av Den norske kirke og føler tilhørighet», «kirkerommet gir en verdig ramme», «kirkebygget har en historisk betydning» og «seremonien i kirken».
- Viktigste del av gravferden:
 - Her sier 69 % «helheten» og 49 % «minneordene».
 - Mellom 20 og 29 %: «Musikken» og «kirkerommet».
 - Mellom 10 og 19 %: «Bønn og velsignelse», «presten og andre ansatte i kirken», «jordpåkastelsen» og «salmene».
 - Under 10 %: Pynt i kirken, andakten og tekstlesningen.
- Undersøkelsen spør hvem som bør ha innflytelse på *valg av* begravelsesform, og hvem som bør ha innflytelse over *innholdet i* gravferden. Her kan respondentene angi flere enn én aktør. Vi inkluderer de som har svart «i ganske/svært stor grad»: Til det første spørsmålet om valg svarer 84 % «avdøde» og 50 % «nærmeste pårørende», og det er i praksis ingen som svarer noe annet. Til spørsmålet om innflytelse over innholdet:
 - Avdøde: 91 %.
 - Nærmeste pårørende: 89 %.
 - Den norske kirke/trossamfunnet: 21 %. Her er det verdt å merke seg stor forskjell på segmentene, med rød 7 %, gul 27 % og grøn 55 %.
 - Begravelsesbyrået: 10 %.
- Når det gjelder alder, er det signifikant færre i aldersgruppen 15 – 29 år som klart ønsker Den norske kirke (52 %) sammenlignet med de som er 60 år eller eldre (69 %). Differensen går imidlertid ikke i favør andre typer gravferder, men kategorien «vet ikke» (15 – 29 år 18 %, 60+ 3 %).

Den andre delen av undersøkelsen gjelder deltakere som oppgir at de har vært nærmeste pårørende i en begravelse i Den norske kirke de 5 siste år (23 %, N = 450).

- Til spørsmålet om hva som var den viktigste grunnen til at en valgte Den norske kirke, gjenspeiler resultatene den første delen av undersøkelsen, men med noen forskyvninger:

- Mellom 49 og 40 %: «Ønske fra den avdøde» og «tradisjon».
- Mellom 29 og 20 %: «Ønske fra familie og slekt», «er medlem av Den norske kirke og føler tilhørighet til den» og «kirkerommet gir en verdig ramme».
- Mellom 19 og 10 %: «Seremonien i kirken», «kirkebygget har en historisk betydning i vår familie (dåp, konfirmasjon, bryllup etc.)», «ønsker bønn og Guds velsignelse over det som har skjedd», «mulighet til å sette personlig preg på seremonien».
- Under 10 %: «Den norske kirke tilbyr sine medlemmer fri tilgang til prest, kirkemusiker og kirkerom», «kjenner ikke til egnet livssynsåpent alternativ», «anbefalt av begravelsesbyrå å velge Den norske kirke», «fordi kirken kan gi oppfølging senere» og «annet».
- Viktigste del av gravferden: Her stemmer svarene stort sett overens med resultatene fra den generelle delen, med «helheten», «minneordene» og musikken øverst.
- Etter dødsfallet, når kom de pårørende i kontakt med kirken?
 - Etter 24 timer: 25 %.
 - Etter 48 timer: 21 %.
 - Etter 3 dager: 18 %.
 - Senere: 7 %.
 - Var ikke i kontakt med kirken/vet ikke: Til sammen 29 %.
- I hvilken grad opplevde den pårørende at han/hun hadde innflytelse i planleggingen frem mot seremonien? Her svarer 80 % «i svært eller ganske stor grad», mens 7 % svarer «i ganske eller svært liten grad».
- Opinions undersøkelse stiller flere spørsmål vedrørende de pårørendes opplevelse av gravferden. Vi grupperer sammen henholdsvis «i svært/ganske stor grad» som positiv, og «i svært/ganske liten grad» som negativ, og ser bort fra «vet ikke». Svar i %, N = 450.

<i>Påstand</i>	<i>Positiv</i>	<i>Negativ</i>
Det var godt å være sammen med familie og venner i kirken	82 %	6 %
Kirken møtte meg på en god måte	83 %	5 %
Jeg hadde ønsker for seremonien som jeg fikk innfridd	71 %	11 %
Gravferden i kirken hjalp meg til å leve med sorgen	46 %	17 %
Gravferden styrket min tilhørighet til Den norske kirke	33 %	26 %

De to første påstandene i spørreundersøkelsen er lettest å tolke for respondentene, og har et tydelig resultat som det ville vært interessant å utfolde. De tre siste påstandene kobler ulike forutsetninger som gjør det vanskeligere å tolke svarene, og her er det også større fordeling ??? i svar (det er f.eks. ikke gitt at alle respondentene hadde ønsker, og dermed vanskelig å avgjøre hva som ble innfridd eller ikke). Punktet om ønsker er imidlertid interessant, gitt pågående debatter om personlige gravferder.

- 18 % oppgir å ha blitt kontaktet av Den norske kirke etter gravferden, 71 % svarer nei, og 11 % vet ikke.
- På spørsmålet om de ville valgt gravferd i Den norske kirke på nytt:
 - Ja 74 %.
 - Nei 9 %.
 - Vet ikke 18 %.

NorFakta, 2022

Trondheim kirkelig fellesråd bestilte en spørreundersøkelse gjennomført i november 2022: «Helhetlig gravferdspolitikk» (NorFakta). Undersøkelsen var altså ikke tilgjengelig før etter at vi hadde gjort våre intervjuer. De fleste spørsmålene går til et mindre utvalg. Det totale utvalget er N = 800, mens antallet som besvarer spørsmål om evaluering av gravferd de har vært med på, er langt lavere (N = 70, N = 47). Undersøkelsen ser ikke ut til å forholde seg til Opinions undersøkelse referert over, og det er derfor ikke så enkelt å sammenligne de to. Vi presenterer et utvalg av spørsmålene:

- Hvor fornøyd var pårørende med den praktiske gjennomføringen av gravferden de sist var med på (uansett i hvilken regi)? Et stort flertall er svært eller ganske fornøyd (88 %). Noen spørsmål gjelder deltakernes vurdering av henholdsvis kirke og seremonirom, der sistnevnte ser ut til å være langt mer vanlig enn i resten av landet. Deltakere som har hatt begravelse i andre sammenhenger enn Den norske kirke, er noe mer fornøyd.
- Hvor fornøyd var du med prestens og den øvrige kirkebetjeningens gjennomføring av begravelsesseremonien? Her svarer 93 % svært eller ganske fornøyd, men vi gjør oppmerksomme på at N = 47.
- Ville du ønsket mer kontakt med prest/menighet i forbindelse med gravferden? 12 % svarer at de kunne ønsket mer kontakt før gravferden, 1 % etter, mens 82 % svarer nei.
- Var det noe i siste begravelse som du kunne tenkt deg annerledes i dag? Her svarer 73 % nei, det er vanskelig å hente så mye ut av de andre svarene gitt det lave antallet respondenter og lav prosent på hvert alternativ.
- Føler du at kirken er tilstrekkelig fleksibel i forhold valg av musikk og andre kulturinnslag i forbindelse med begravelsesseremonier i kirken? Dette spørsmålet stilles til de som angir at de mest sannsynlig vil bruke Den norske kirke ved neste begravelse (N = 561).
 - Ja: 72 %.
 - Litt for lite fleksibel: 4 %.
 - Alt for lite fleksibel: 2 %.
 - Vet ikke: 22 %.

Sommers kvalitative undersøkelse av interaksjon mellom pårørende og prester

Ingeborg Sommer publiserte en artikkel, basert på sitt olavstipend, om pårørende i møte med prester (2021). I prosjektet observerte hun et mindre antall sørgesamtaler og intervjuet prester og pårørende. Alle fant sted i Oslo. De pårørende i Sommers undersøkelse var urolige og usikre på prestens bidrag før begravelsen, men lettet og fornøyd etterpå. Prestene er opptatt av å «skape en bro mellom kirkens fortelling og de pårørendes liv gjennom en allmenn tilknytning til det kristne». Prestene Sommer intervjuer lar også være å bruke Joh 3,16 og de endrer introduksjonen til skriftlesningene.

Behov for mer kunnskap – innretning av prosjektet

Hovedfunn i undersøkelsene er: De viktigste grunner til å velge en kirkelig begravelse har å gjøre med tradisjon, kirkerom og kirkebygg, og med helheten i seremonien. Avdødes ønsker veier tungt. De som har vært pårørende er gjennomgående svært fornøyd med kirkens medvirkning ved gravferder og opplever at de fikk anledning til å prege utformingen av begravelsen.

Hva har vi så behov for å vite mer om? Vi vil peke på tre aspekter som blir styrende for vårt prosjekt:

- Kvantitative data fra spørreundersøkelser gir noen store linjer, men ingen nærbilder av samspillet mellom pårørende og kirke i forbindelse med begravelsen. Hvilke dynamikker preger samspillet mellom pårørende, begravelserbyrå og lokalkirke?
- Som vi kommer tilbake til: At majoriteten er fornøyd betyr ikke at alle er det. Selv om det er et lite mindretall som har hatt dårlige opplevelser, utgjør det et betydelig antall av kirkens medlemmer. Om målet med Kirkerådets utlysning er å bidra til kvalitetsutvikling av Den norske kirkes arbeid, er det viktig å se på dette. Hva slags spenninger og motsetninger gjør seg gjeldende i arbeidet med kirkelige begravelser?
- En konsekvens av utvalget i spørreundersøkelsene er at samspillet mellom aktørene som arbeider profesjonelt med gravferder blir usynlig. Gitt utviklingen med en økning i livssynsåpne gravferder, men også stadige små og store debatter og utspill i mediene, mener vi at det er fornuftig å se på dette (Gilje, 2021; Lindekleiv, 2020; Røst, 2012; Aarseth, 2022). Hvordan kan vi beskrive og forstå samspillet mellom begravelserbyråer og lokalkirke?

På bakgrunn av dette har følgende tre forskningsspørsmål vært styrende for prosjektet:

- Hvilke institusjonelle logikker knyttet til gravferd er operative i Norge i dag?
- Hvordan samspiller disse med aktørens deltakelse, ønsker og erfaringer?
- Hvilke utfordringer og mulighetsrom gir dette Den norske kirke lokalt?

2.2. Internasjonale bidrag

Det pågår mye forskning internasjonalt om død og begravelser, fra bidrag som gir helhetsbilder, og som også diskuterer de kristne, teologiske perspektivene i utviklingen (Davies, 2008; Miller-McLemore, 1988), til detaljstudier av enkeltaspekter (Engelke, 2015). Nærmest norsk kontekst er en relativt ny forskningsrapport om Svenska kyrkan (Kjellin et al., 2021). Her er en bl.a. interessert i forholdet mellom landsdeler og mellom by og land, kirkelige forhandlinger i forhold til ønsket om mer personlige gravferder, og hvordan henholdsvis byrå og kirke kommuniserer om begravelser på sine nettsider. Rapporten diskuterer også økningen i antall pårørende som nøyer seg med «kun kremasjon».

Mange andre bidrag aktualiserer særtrekk og fellestrekk mellom ulike land og kulturer (Borgstrom & Ellis, 2017, p. 93; Schmidt, 2021; Wagner-Rau & Handke, 2019). Vi har særlig latt oss inspirere av bidrag som utforsker aktuelle gravferdspraksiser, med perspektiver bl.a. fra debatter om sekularisering/postsekularisering, og økt individualisering/subjektivering (Holloway et al., 2013; Lüddeckens, 2018; Schäfer, 2007; Stetter, 2022). Andre bidrag gir innblikk i den økte profesjonaliseringen av feltet, og dermed begravelserbyråenes endrede rolle (Beard & Burger, 2017). Det er stor interesse for den utviklingen en ser i mange land i retning av mer «personlige» begravelser og for økt medvirkning fra de pårørendes side (Caswell, 2011). For vårt prosjekt har det vært særlig interessant å sammenholde funnene fra de internasjonale bidragene med det vi ser i et norsk materiale.

3. Teoriperspektiver

Prosjektet har vært informert av to overordnede teoriperspektiver. Disse har preget utformingen av design, inkl. problemstilling, sampling og metodikk, og de har ikke minst gitt retning til analysefasen. Denne rapporten fokuserer mest på de empiriske funnene og ekspliserer derfor ikke teoriene i særlig grad. Vi gjør likevel kort rede for dem her for å være transparente i forhold til hvordan materialet er konstruert og fortolket.

3.1. Praksiser i relasjon

De senere årene har vi sett fornyet interesse for begrepet «praksis» gjennom ulike praksis-teoretiske tilnærminger (Nicolini, 2012). I en praksis-teoretisk forståelse er praksis ikke å forstå som motsetning til, eller som en implementert følge av, teori. Derimot betegner praksiser de sosiale sammenhenger mennesker deltar i. Det er sammenhenger som former («konstituerer») oss og som vi selv former, og som dermed både begrenser og muliggjør menneskelig samhandling. Det er i praksiser at språk blir til og brukes, og mening skapes. Samtidig vil et praksis-teoretisk blikk alltid se etter hvordan kropp, materialitet og natur kommer til uttrykk i praksisene og formes av dem. Praksis-teoretiske tilnærminger interesserer seg for historie, tradisjon og endring, og dermed også for konflikt og makt.

Det finnes ulike praksis-teorier, og vi har til en viss grad latt oss inspirere av kultur-historisk aktivitetsteori (CHAT) (Engeström, 2001). Bakgrunnen er at en her interesserer seg for praksisenes historie, motsetninger og utvikling, hvordan to eller flere praksiser forholder seg til hverandre, og hvordan endringsprosesser som oppstår kan bidra til ekspanderende læring både hos deltakere og i praksisene som sådan. Vi kan, som arbeidsmodell, sondre (ikke nødvendigvis skille) mellom:

- *Praksiser*, som f.eks. sjakk, jordmor-profesjonen eller slanking.
- *Praksisfelt*, som ofte vil være institusjoner eller organisasjoner, som f.eks. skole, sykehus eller kirke, der det inngår en rekke ulike praksiser som i utgangspunktet er ment å inngå i en integret enhet.
- *Praksismøter*, der praksiser fra ulike sektorer eller institusjoner møtes, noe som særlig melder seg i vår rapport i møtene mellom byråer og kirke.

Vi mener at dette er fruktbare perspektiv når en skal se hvordan pårørende og prester, byråer og prester, kirkekontor og kommune, osv. er i samspill.

I tillegg til dette helt overordnede perspektivet har vi med teorier som ligger tettere på prosjektets tema. Disse er i utgangspunktet ikke praksis-teoretiske, men kan settes inn i en praksis-teoretisk ramme:

Walter (2005) har utviklet en enkel typologi med tre logikker for hvordan død og begravelse håndteres i ulike samfunn. Selv om dette er en grov kategorisering, kan den være fruktbar for å se på hvilke implisitte og eksplisitte forhandlinger som finner sted mellom praksiser, når det gjelder f.eks. forståelsen av aktørskap og institusjoner.

Logikk	Land	Rom og eierskap	Ansvarlig figur	Deltaker og kontekst
Religiøs	Sverige	Kirkegård og kirke	Prest	Soknebeboer
Kommunal	Frankrike	Gravplass og kommune	Byråkrat	Borger
Kommersiell	USA	Begravelsesbyrå	Byråagent	Kunde

Heelas og Woodhead (2005) har utviklet en teori om nedgangen i oppslutning om tradisjonell religion ved å etablere en analytisk motsetning mellom religion forstått som "life-as" og nyere former for spiritualitet betegnet som «subjective-life». I den førstnevnte forholder mennesker seg til etablerte og gitte ordener, og dermed til autoriteter som er større enn en selv og utenfor en selv. Den subjektive vendingen handler om at individet selv blir kilde til mening og autoritet, og må finne sin vei og primært realisere seg selv. Religion er samtidig ikke én ting hos Heelas og Woodhead. De graderer mellom «religions of difference», som særlig understreker forskjellen på Gud og verden og legger liten vekt på menneskelig erfaring, og «religions of experiential humanity», som ser seg selv som mer tolerante og med mer åpenhet for mangfold. Likevel: For forfatterne befinner begge seg disse til syvende og sist innenfor religionens logikk.

Andersen og Lindhardt (2010, p. 140) skjeller i sin bok *Ledelse af tro* mellom direkte og indirekte tjenester. Tilbydere av tjenester forholder seg direkte til den som har bestilt eller trenger tjenesten, enten det er en kunde, pasient, bruker, klient osv. Det finnes imidlertid tjenester som i tillegg til den direkte relasjonen også har en indirekte eller almen karakter: 1) De er mer komplekse. 2) De har en allmenn side ved at de signaliserer vesentlige verdier til en bredere offentlighet. Opplagte eksempler er skole og helsevesen som yter motstand mot å etableres innen en ensidig økonomisk logikk. Endringer i begravellesfeltet kan også leses i spenningen mellom disse perspektivene.

Kategoriseringene vi har nevnt over er svært generelle. Vi ønsker ikke å presse dem ned over materialet men vil bruke dem som samtalepartnere og 'sensitizing devices' i analysen av materialet, jf. Stetters advarsel:

[I]t seems necessary to me not to map the field [of funerals] by means of strong preconceived categories such as 'ecclesial' / 'non-ecclesial', 'religious' / 'worldly', 'traditional' / 'alternative' or 'institution-based' / 'independent'. Rather, the field of the funeral should be researched as a common field describing its various forms, following the routes of its diverse actors, and exploring similarities, differences, and mutual ritual transfers.

(Stetter, 2022, p. 363)

3.2. Endringer i ritualisering av dødsfall og sorg

Flere forskere påpeker at det har skjedd viktige endringer i hva som er «standard» markering av dødsfall, tap og sorg i vestlige land. Wouters (2002) opererer med to vendinger i mønsteret av hvordan sorg kommer til uttrykk i vestlige samfunn:

For det første en overgang på 1950- og 60-tallet fra den offentlige, rollebaserte måten å uttrykke sorg på som gikk i arv fra 1800-tallet, og som en kanskje så noen tegn til i kong Olavs gravferd i 1991 (Wyller, 1994, p. 74), til en mer minimalistisk, privat og profesjonalisert stil.

For det andre, fra 1980-tallet, en fornyelse av en mer uttrykksfull og offentlig ritualisering, men nå med verdsettelse av autentiske følelsesuttrykk, ofte i motsetning til det å gå inn i gitte roller. Lignende inndeling gjøres også av andre forskere, f.eks. Holloway et al. (2013, s. 30):

From the subdued funerals of the mid-twentieth century, the early part of this century has seen a steady expansion in the types of funeral and options available. For a society

which supposedly avoids discussing death, we have shown ourselves surprisingly interested in one of the central events around an individual death. Academic and popular commentators are agreed that funerals in late modern Western societies reflect similar trends of personalisation, secularisation, consumer choice, and individual stories in place of traditional meta-narratives.

Vi tror perspektivene fra Wouters, Holloway m.fl. er relevante for å tolke den økende interessen for mer personlige begravelser.

4. Metode

I avsnittet «Behov for mer kunnskap» over, redegjorde vi for prosjektets tre fokusområder i møte med begravelser:

- Pårørendes, kirkeansattes og byråansattes erfaringer og holdninger.
- Frustrasjoner og konfliktlinjer.
- Samarbeidet mellom byråer og kirke.

Vi valgte ut tre kommuner som i materialet er anonymisert som henholdsvis A, B og C. Disse ligger i ulike deler av Norge, og dekker til sammen nokså ulike demografier, som storby og mindre by, tettbebygde område ved større by og mer landlige områder. Alle kommunene er i tillegg enten så store at de omfatter både bymessige og landlige områder. I tillegg sendte vi ut en spørreundersøkelse til mennesker som hadde vært pårørende siste år (ca. april 2021 – april 2022), og denne gikk ut til langt flere kommuner.

4.1. Etablering av materiale

Kvalitativt materiale

Den kvalitative delen av prosjektet består av to typer materiale:

1. Strukturerte intervjuer med:
 - Byråleder for ett byrå i hver kommune.
 - Kirkevergen (eller relevant avdelingsleder) i hvert fellesrådsområde (kommune).
 - Kirkelig ansatte (fellesråd) i hver kommune.
2. Fokusgruppeintervjuer med:
 - En gruppe prester i hver kommune. Til sammen 13 deltakere.
 - En gruppe byråansatte i hver kommune. Til sammen 13 deltakere.

Spørreundersøkelse

Vi utarbeidet en nettbasert spørreundersøkelse (ved hjelp av nettskjema.no) med spørsmål som kunne gi oss mer detaljert kunnskap, ikke minst om pårørendes opplevelse av sørgesamtalen, og deres forventninger til og erfaringer fra gravferden. I tillegg til å gi oss denne informasjonen ønsket vi at spørreundersøkelsen skulle gi grunnlag for å rekruttere pårørende til kvalitative forskningsintervjuer.

4.2. Analysestrategi

Uten å skille skarpt mellom analyse og fortolkning har målet vært å arbeide med transkripsjonene i to faser: Først koding i flere omganger ved hjelp av det digitale kodingsverktøyet atlas.ti., primært utført av prosjektleder. Deretter en tolkende lesning av sitatutskriftene i lys av prosjektets problemstillinger og teoriperspektiver (som selvsagt informerte også kodingsfasen), der hele prosjektgruppa har vært trukket inn.

4.3. Gjennomføring

Prosjektet har stort sett fulgt den oppsatte planen, dog med noen hindringer og kompromisser. Vi gjennomførte alle de planlagte fokusgruppeintervjuene og de fleste

individuelle intervjuene. Ideelt sett skulle vi gjerne hatt med flere organister, og med bedre fordeling på de tre kommunene.

Utfordringer med, vurderinger av, spørreundersøkelsen

SIKT godkjente at vi kunne gi deltakerne i spørreundersøkelsen mulighet til å bli kontaktet for intervju. Vi støttet imidlertid på problemer i det videre arbeidet. Mange Fellestråd takket nei til vår forespørsel om å sende ut en invitasjon om å delta i undersøkelsen med henvisning til stort arbeidspress og slitasje etter pandemien. I tillegg viste det seg at (overraskende?) mange fellestråd ikke hadde et digitalt register over pårørende som kunne brukes som grunnlag for å sende ut e-poster. I stedet måtte en sende ut brev i post.

Dette bidro til at prosjektet ble forsinket. Gradvis kom likevel informasjonen frem og vi kunne registrere et relativt stort antall deltakere (410). Her oppsto imidlertid ytterligere et problem: I en av kommunene var det svært mange som hadde krysset av for at de kunne kontaktes, i en annen kommune (den med færrest innbyggere) var det langt færre, så få at det var vanskelig å følge en bestemt samplingsstrategi. Det største problemet var imidlertid den tredje kommunen: Der hadde nesten ingen krysset av, eller det må ha skjedd noe i utsendelsen som gjorde at få mottok invitasjonen. Dette medførte at vi måtte gå bort fra planene om å gjøre kvalitative intervjuer også med pårørende. Samtidig var prosjektet allerede mer enn stort nok, så gjennomføringen kunne blitt en utfordring også av kapasitetsgrunner.

Vi har gjort enkelte bivariante analyser for å se på sammenhengen mellom på den ene side alder, kjønn, utdanning, inntekt, tilhørighet til kirke (egen og avdødes), gudstro, osv. På den annen side, hvor sikre de var på å ha kirkelig gravferd, hvor fornøyde de var med gravferden, osv. Stort sett viste disse imidlertid overraskende små forskjeller, og vi nøyer oss derfor i rapporten med å presentere enklere, univariate analyser. Vi håper imidlertid å komme tilbake til resultatene fra spørreundersøkelsen i senere publikasjoner.

Vi vet ikke hvor mange som til slutt mottok invitasjonen til å delta i spørreundersøkelsen, og har dermed heller ingen svarprosent. Vi sendte forespørsel til ca. 40 fellestrådskontorer, der en del svarte ja, noen nei, og noen måtte purres en eller flere ganger. Noen fellestråd sendte ut invitasjonen i e-post, andre i tradisjonell postgang. De aller fleste la ved et informasjonsskriv fra prosjektet.

Den spesielle prosedyren gjør at vi ikke har noe godt bilde av om det er noen skjevhet i hvem som har besvart og ikke i utvalget. Spørreundersøkelsen lå også åpent tilgjengelig på nettet (selv om en i praksis måtte ha mottatt lenken for å finne siden), så i prinsippet kan samme person ha fylt den ut flere ganger. Vi har imidlertid data på hvor lang tid deltakerne brukte, og har ikke grunn til å tro at noen har forsøkt å manipulere undersøkelsen på denne måten. Materialet er gjennomgått med tanke på mulige feil i utfyllingene.

Korona

Prosjektet ble utlyst og påbegynt mens det fortsatt var pandemi i Norge, og dette stilte oss overfor flere utfordringer. Dels bidro det, som nevnt, til å forsinke en del prosesser, gitt den slitasjen som var tydelig hos mange kirkelig ansatte. Dels ga det oss utfordringer i utformingen av prosjektet der spørsmålet var om erfaringer med gravferd i korona var et relevant tema for prosjektet, eller tvert imot mulig «støy» i forhold til det vi var ute etter.

Vi landet på en mellomløsning: Da det ble klart at Norge la restriksjonene bak seg, valgte vi å fokusere på gravferdspraksiser uavhengig av korona, men vi inkluderte noen spørsmål om erfaringer med restriksjoner i spørreundersøkelsen. Vi utsatte de kvalitative intervjuene noe, og inntrykket vårt var at de fleste vi snakket med var tilbake igjen i vanlig gjenge. I alle fall var det ikke mange som reflekterte over pandemien når vi ikke spurte direkte om det.

4.4. Litt mer om spørreundersøkelsen

I det følgende presenterer vi tabeller som gir et bilde av utvalget i spørreundersøkelsen. Av de 410 deltakerne oppga 15 at de *ikke* hadde hatt gravferd i regi av Den norske kirke. Mange av resultatene har derfor N = 395.

Kjønn

Kvinner	62 %
Menn	38 %

Deltakernes alder

81 år eller eldre	5 %
71-80 år	16 %
51-70 år	66 %
31-50 år	13 %
18-30 år	1 %

Deltakernes utdanningsnivå

Mastergrad eller høyere	37 %
Bachelor eller tilsvarende	21 %
Videregående skole	38 %
Grunnskole	5 %

Deltakernes inntekt (husstand)

Over 1,5 mill.	13 %
1 – 1,5 mill.	21 %
600 000 – 1 mill.	32 %
Under 600 000	33 %

Deltakernes medlemskap i tros- og livssynssamfunn

Den norske kirke	84 %
Annet kristent kirkesamfunn	2 %
Human-etisk forbund	4 %
Ikke medlem av noe tros- eller livssynsamfunn	10 %
Medlem av ikke-kristent trossamfunn	0 %

Deltakernes tilknytning til eget tros- eller livssynsamfunn

Vi ba deltakerne ta stilling til påstander om deres relasjon til eget tros- eller livssynsamfunn. F.eks.: «Jeg føler tilknytning til tros- eller livssynssamfunnet jeg er medlem av»:

0 I svært liten grad	1	2	3	4	5 I svært stor grad	N=371
13 %	14 %	18 %	26 %	17 %	12 %	%

Vi presenterte deretter en del påstander om kjennskap til Den norske kirke, og disse ble stilt til hele utvalget. Bl.a. «Jeg kjenner nokså godt til Den norske kirke der jeg bor»:

0 I svært liten grad	1	2	3	4	5 I svært stor grad	N=410
5 %	12 %	16 %	25 %	29 %	13 %	%

«Jeg har et positivt inntrykk av Den norske kirke»:

0 I svært liten grad	1	2	3	4	5 I svært stor grad	N=410
4 %	8 %	22 %	25 %	25 %	16 %	%

Avdødes alder

81 år eller eldre	58 %
71-80 år	24 %
51-70 år	12 %
31-50 år	4 %
18-30 år	1 %
0 -17 år	1 %

Pårørendes relasjon til avdøde

Min ektefelle/partner/samboer	25 %
Min far/mor	60 %
Mitt barn	5 %
Annen familie	11 %
Annet	0 %

Avdødes relasjon til kirken

Følte sterk tilknytning	20 %
Følte noe tilknytning	48 %
Følte liten tilknytning	23 %
Følte ingen tilknytning	10

5. Forbehold, begrepsbruk mv.

5.1. Et begrenset prosjekt

Det er ikke vanskelig å peke på prosjektets begrensninger: Vi har måttet gjøre tydelige avgrensninger, i utvalget av kommuner og informanter, og i analysefasen. Det er store forskjeller mellom landsdeler og mellom ulike sokn/kommuner. Det er stor variasjon i kirkelige praksiser, og det finnes mange ulike byråer. Med andre ord er det mange fasetter av denne virkeligheten prosjektet ikke har fanget opp.

På den annen side vil vi argumentere for at resultatene har generaliserbarhetskraft. De tre kommunene representerer ulike deler av landet, og hver av dem inneholder nokså ulike demografiske områder. Vi har heller ikke intervjuet tilfeldige nordmenn om hva de måtte mene om gravferd, men pårørende til gravferder innenfor en bestemt perioden, og mennesker som har yrker som er strukturert av praksiser som går langt utover det lokale.

Dette gjenspeiles også i intervjuene. Det er svært mange likhetstrekk på tvers av kommuner som i utgangspunktet skulle være svært forskjellige. Vi skal være forsiktig med å påstå at vi nådde «saturation» i og med det tredje fokusgruppeintervjuet, men det var en opplevelse av at det ikke kom så veldig mye nytt.

Vi er klar over at det kan oppstå en skjevhet i materialet når en sender ut en åpen invitasjon til alle prestene og byråene i en kommune/et fellesrådsområde: Det kan godt tenkes at det er de ivrigste og mest meningssterke som melder seg. Det er noen antydninger til det i materialet, f.eks. i fokusgruppene:

Casper: Byråene er fryktelig forskjellige. Håper det er tema og!

Prest, C

Agnete: Derfor var det med stor entusiasme at jeg meldte meg på dette.

Gravferdskonsulent, A

På den annen side: Den store fordelen med fokusgruppeintervjuer er at meningssterke deltakere bidrar til å få liv i samtalen, men det er sjelden slik at de andre deltakerne bringes til taushet. I materialet er det eksempler på at deltakere nyanserer og motsier det en annen har sagt.

5.2. En begrenset rapport

Rapporten legger stor vekt på samspillet mellom byråer og lokalkirke, og etter hvert på det vi kan kalle forhandlingene omkring en personlig gravferd. Dette innebærer at vi må nedprioritere deler av det empiriske materialet, og la mange av temaene ligge. Vi håper å komme tilbake til disse i senere publikasjoner.

Materialet: Den grundigste analysen, og de fleste sitatene i rapporten, gjelder fokusgruppeintervjuene. Spørreundersøkelsen til de pårørende, og de individuelle intervjuene, trekkes inn i beskjedent grad.

Temaer: Det er mange interessante temaer i materialet vi gjerne skulle presentert, og som vi håper å komme tilbake til i senere publikasjoner. Bl.a.: Prestens samtale med de pårørende, minnearbeid og minneord, gravferd under korona, økning i «kun kremasjon», forkynnelsen i gravferden, sorgprosesser, kirkens kontakt med de pårørende etter gravferden, ansattes

selvivaretakelse, pårørendes erfaring med kontakt med avdøde, eller pårørendes syn på livet etter døden.

5.3. Egen forskerrolle

Alle medlemmene av forskergruppen, med ett unntak, er ordinerte prester i Den norske kirke, og til sammen har vi en del års erfaring med å forrette begravelser – selv om noen gjorde det mer før årtusenskiftet enn etter.

Vi har vært oppmerksomme på muligheten for bias, både ved at vi risikerer at kjennskapen til kirkelige praksiser kan gjøre oss blinde for å se mange interessante dynamikker som finner sted i dem, og at vi har med oss en sympati for kirkelige ordninger, kirkelige ansattes fortellinger, osv.

Vi har utøvd refleksivitet i forhold til dette: Selv om vi har mye til felles som forskere, representerer vi ulike faglige tradisjoner og har kommet til materialet med ulike fordommer og spørsmål. Vi har presentert forskningsdesign og intervjuguiden til kolleger utenfor forskningsgruppa, og foreløpige funn fra prosjektet til kirkelig ansatte og en byråansatt. Vi har også opplevd å bli overrasket i analysen av materialet, og som gruppe har vi kombinert lesing av det empiriske materialet med å gi respons på analysetekster.

5.4. Implisitte og eksplisitte forutsetninger

I forlengelse av det ovenstående: Gruppa har vært bevisst på å ikke legge til grunn en norm om at Den norske kirke bør sette alt inn på å opprettholde sin store andel av norske begravelser. Det må være opp til Den norske kirke å vurdere om dette skal være et mål, i tilfelle hvorfor, og hvilke strategier en vil legge for å nå dit. Samtidig er det ikke tvil om at denne type oppdragsforskning gjør at vi prøver å gi resultater som Den norske kirke kan bruke for å forstå mer av utviklingen frem til nå og fremover. Slik sett diskuterer rapporten spørsmål der fortsatt høy andel kan synes å være en implisitt forutsetning.

Prosjektet har ikke et komparativt design, men det er samtidig ikke til å unngå at det gjøres sammenligninger. Dette ligger allerede implisitt i en del av teoriperspektivene og kategoriene. Sammenligninger er imidlertid et komplisert metodologisk tema. Når det gjelder sammenligning i tid, er spørsmålet f.eks. hvor langt tilbake i tid en går. Det er lett å legge til grunn det som har vært normalsituasjon de siste 40 – 50 år, og dermed tolke utviklingen vi ser i dag i forhold til det. I et slikt perspektiv vil f.eks. mange mene at kirkens rolle er svekket. Samtidig kan det være fornuftig å se gravferder, og kirkens medvirkning i gravferder, i et lengre perspektiv. Dels får en da øye på hvordan døden har endret seg, i den forstand at levealderen har steget drastisk, men også den sosiale konstruksjonen av døden. Dels blir det tydelig at den rollen kirken har hatt i gravferder de siste hundre år, relativt sett er av nyere dato.

Hodne fremhever overgangen til at gravferden begynner å foregå i kirkerommet og at presten gradvis overtar de fleste av kjøkemesterens funksjoner, og han finner flere grunner til denne utviklingen (Hodne, 1980, p. 125f). Dels demokratiserende utjevningsprosesser, da det en periode hadde det vært vanlig at «rikfolk og embetsmenn» betalte for at presten holdt minneord og at kisten sto inne i kirken. Nå var det altså «vanlige folks tur». Enda viktigere var det at flere dødsfall skjedde på institusjoner, og at det ble bygget gravkapeller nærmere der folk bodde. Hodne mener at en på denne måten tapte «noe av den kontakt

den enkelte i miljøet hadde med hjemmet og familien til den avdøde, og miljøfellesskapet som var bygd opp rundt den døde og de etterlatte i form av tradisjonell atferd» (1980, p. 127).

Når det gjelder sammenligninger mellom steder: Vi har heller ikke her hatt et komparativt design. De tre kommunene ble, som nevnt, valgt ut fra ulike deler av landet, og de dekker ulike typer boområder. Også i materialet er det flere som understreker både særtrekk ved landsdelen eller området de bor i, og ikke minst at det i gravferdsfeltet er stor forskjell på bygd og by. På denne måten har vi primært ønsket å sikre validiteten i prosjektet, ikke å lage et komparativt design.

5.5. Begrepsbruk og presentasjon av sitater

Vi bruker «gravferd» som fellesbetegnelse for både bisettelse ved kremasjon og jordbegravelse. Vi bruker «lokalkirken» for å inkludere både menighets-, fellelråds- og prostnivå, stort sett uten å presisere nærmere (med unntak av gravplassforvaltningen som er hos fellelrådene).

Sitatene fra det empiriske materialet er språkrenset og ofte en del forkortet. For å bedre lesbarheten har vi valgt å ikke markere dette med «(...)», bortsett fra de gangene vi har klippet bort større deler/når sitatet består av setninger fra ulike deler av intervjuet.

II. Analyse

6. Innledning

I det følgende presenterer vi analysen av materialet og de funnene vi argumenterer for på bakgrunn av analysen. Vi tar utgangspunktet i det dominerende inntrykket av at Den norske kirke gjør et meget godt arbeid med begravelser, både frem mot, under og etter seremonien, og vi utdyper noen av de elementene som bidrar til denne kvaliteten.

Deretter analyserer vi sider ved materialet som viser mer komplekse og kritiske sider ved Den norske kirkes gravferdsarbeid. Kapittel 8 har tittelen «Et negativt paradoks», og er et forsøk fra vår side på å fange inn en dobbelthet i deler av materialet, særlig fokusgruppene med gravferdskonsulentene. Hva er det som gjør at frustrasjonene tar så stor plass når det aller meste går så bra?

Mens vi i kapittel 8 særlig ser på de strukturelle og kulturelle forutsetningene for at det lett oppstår spenninger, forfølger vi i kapittel 9 og 10 de to temaene som er mest omtalt i intervjuene. Først, det som handler om uklar forvaltning av kirkens bestemmelser om gravferd (kap. 10), deretter problemer knyttet til tid og tilgjengelighet (kap. 11).

I kapittel 11 gjør analysen enda en omdreining idet vi tar opp tråden fra kapittel 9 og går nærmere inn på samspeillet mellom byrå og lokalkirke. Vi ser på hvordan byråenes sentrale posisjon i praksisfeltet er bygget opp, og hvilke konsekvenser dette har for flere områder.

Kapittel 12 ser på endringstrender i gravferdsfeltet. Vi tar utgangspunkt i at det for de fleste nordmenn lenge har vært selvsagt å ha gravferd i kirkelig regi, men at det nå er klare tegn til at dette er i endring. Vi ser på endringstrender i kontekst og forutsetninger, og i pårørendes valgprosesser. Kapittel 13 nærmer seg selve gravferden, og det diskuterer særlig økningen i mer personlige seremonier, både innenfor en kirkelig ordning for gravferd og i livssynsåpne seremonier.

7. Et positivt utgangspunkt

Som allerede nevnt: Tidligere forskning viser at norske innbyggere evaluerer Den norske kirkes gravferdsarbeid svært positivt. Også vårt prosjekt viser tilsvarende sterke tendens, både i det kvantitative materialet med pårørendes tilbakemeldinger, og i de kvalitative intervjuene og fokusgruppene.

Prosjektet setter søkelys på møtepunktene mellom kirken og de ulike involverte ved gravferd. Hvilke møter er det egentlig snakk om? I de fleste tilfellene gjelder det de pårørendes og byråenes møter med presten i forberedelse og gjennomføring av det som gjerne kalles «sørgesamtalen», som igjen er en del av forberedelsen til selve begravelsen. Gjennom dette forløpet har også noen pårørende kontakt med organist.

Når det gjelder kontakt med kirkekontoret, viser materialet at byråene står for det aller meste av dette. Det bekreftes av spørreundersøkelsen med de pårørende, og av det de ansatte ved kirkekontorene sier. Den direkte kommunikasjonen mellom pårørende og kirkekontor gjelder primært tildeling av gravplass og stell av denne. I tillegg kommer kontakt mellom kirke og pårørende i tiden etter gravferden.

7.1. Pårørendes kontakt med byrå og kirke før begravelsen

De aller fleste pårørende tar først kontakt med begravelsesbyrået, byrået varsler så kirkekontoret som igjen klargjør kirke, tidspunkt og prest/organist/annet personell. Fritekstfeltet i spørreundersøkelsen tyder på at de fleste pårørende oppfatter det slik. Det kan også se ut til at noen opplever at det er byrået som finner presten, og det er en god del som angir at de selv finner prest. Mer om dette lenger ned.

Når deltakerne i spørreundersøkelsen blir bedt om å ta stilling til påstanden «Presten tok kontakt med oss på en god måte», svarer de som følger:

0 I svært liten grad	1	2	3	4	5 I svært stor grad	N=395
1 %	1 %	3 %	5 %	17 %	73 %	%

Dette bekreftes også i fritekstfeltene, og ofte gjelder disse responsene hele prosessen fra den første korte samtalen via den lengre samtalen, gravferden og av og til også kontakt etterpå:

Kontakten var profesjonell, imøtekommende og betryggende. Både prest og begravelsesbyrå møtte meg med varme, empati og trygghet. Kunne ikke vært bedre.

Pårørende, spørreundersøkelsen

Opinion spør kun om hvor lang tid det tok før presten tok kontakt, men uten et evaluende tillegg. Norfakta-undersøkelsen (Trondheim) spør om pårørende kunne ønske «mer kontakt» med presten, og der svarer 17 % ja til dette. Slik sett er det et sprik mellom funnene der og hva vår spørreundersøkelse sier, mens intervjuene med gravferdskonsulentene gir mer støtte til funnene fra Norfakta.

Vi stilte flere spørsmål knyttet til de pårørendes opplevelse av sørgesamtalen, og ba dem bl.a. angi hvor godt følgende setninger stemte med deres opplevelse:

«Alt i alt var det en fin samtale»:

0 I svært liten grad	1	2	3	4	5 I svært stor grad	N=395
0 %	1 %	4 %	5 %	20 %	71 %	%

«Presten sa noe vi reagerte negativt på»:

0 I svært liten grad	1	2	3	4	5 I svært stor grad	N=395
86 %	7 %	2 %	2 %	2 %	2 %	%

Samlet sett er dette i tråd med hvordan deltakerne svarer på Medlemsundersøkelsens (Opinion) mer generelle påstand «Kirken møtte meg på en god måte».

7.2. Pårørendes opplevelse av gravferden

Vi stilte også flere spørsmål knyttet til hvordan de pårørende opplevde begravelsen.

«Totalt sett ble begravelsen slik jeg synes en begravelse bør være»:

0 I svært liten grad	1	2	3	4	5 I svært stor grad	N=395
0 %	1 %	2 %	5 %	16 %	77 %	%

«Begravelsen var et godt rom for sorgen»:

0 I svært liten grad	1	2	3	4	5 I svært stor grad	N=395
3 %	3 %	5 %	13 %	28 %	49 %	%

Det er en svært høy andel som krysser av i den øvre delen av skalaen. I det første spørsmålet, som vi antar er enklest å tolke, er det hele 97 – 98 %. Dette er tendenser som stemmer godt med det positive inntrykket fra Opinion og Nordstat sine undersøkelser. Spørsmålet om begravelsen var et godt rom for sorgen er mindre entydig, men retter samtidig oppmerksomheten mot ett bestemt tema. Også her er den positive skåren meget høy.

7.3. Pårørendes kontakt med kirken etter begravelsen

Den pårørendes beskrivelse av kontakten med presten (og byrået) som preget av «varme, empati og trygghet» er en påminnelse om at relasjonen mellom pårørende og kirke fra den første kontakten og gjennom gravferden kan forstås som diakoni. Slik sett er det tankevekkende at Plan for diakoni knapt nok omtaler død, gravferd eller sorg (Kirkerådet, 2010). Kanskje er det enda et tegn på at Den norske kirke tenderer til å isolere de kirkelige handlingene fra menighetslivet, kanskje er det fordi presten er den kirkelig ansatte som tradisjonelt har stått for gravferden.

I forhold til oppfølgingen av pårørende etter gravferden ser det imidlertid ut til at det diakonale aspektet blir mer regnet med. Noen av prestene nevner diakonene når det gjelder oppfølging av de pårørende, mens andre oppgir at de selv tar kontakt – men da fortrinnsvis når det er pårørende som bor på stedet, og særlig når det har vært spesielt krevende situasjoner. I ett av de individuelle intervjuene forteller en diakon om et systematisk arbeid med sorggrupper i menigheten der hun arbeider, men materialet ellers viser at dette ikke er typisk for menighetene i prosjektets kommuner.

35 % av de pårørende som deltok i undersøkelsen oppga at de var blitt kontaktet av Den norske kirke etter begravelsen. De fleste oppga at de var invitert til gudstjeneste etter gravferden (64 %) og/eller minnegudstjeneste på Allehelgen e.l. (68 %). Andre var blitt kontaktet av prest med spørsmål om besøk (18 %) og invitert til sorggruppe (31 %). Av de

som ble kontaktet, oppga ca. halvparten at de takket ja til ett eller flere av tilbudene. På spørsmålet om hvordan disse opplevde kontakten (N = 82), fikk vi følgende svar:

Var til hjelp	55 %
Hyggelig, men til liten hjelp	27 %
Negativ opplevelse	1 %
Jeg vet ikke	17 %

Også i fritekstfeltene reflekteres dette av noen:

Presten tok kontakt for å høre hvordan jeg hadde det. Veldig positivt synes jeg, det var helt uventet.

Presten tok kontakt for å høre hvordan det gikk, og snakket litt om begravelsen og følelsene rundt dette.

Ble ringt av kirkens diakon, med spørsmål om jeg ønsket samtale.

Tre ulike pårørende, spørreundersøkelsen

7.4. Ansattes egne refleksjoner og erfaringer

Det overveldende positive inntrykket samsvarer med intervjuene med de kirkelig ansatte. Selv om vi ikke ba dem om å evaluere egen innsats, satt vi igjen med inntrykk av mennesker som brenner for arbeidet sitt, finner det svært meningsfullt, og som ofte gjør en faglig innsats som verken er lett å få øye på eller får mye omtale. Ett eksempel er følgende utsagn fra en gravferdskonsulent i A, og som samsvarer med flere andre avsnitt i materialet:

Arnstein: ...At vi tilnærmer oss som om det var første gang vi planla en seremoni. Det er jo menneskelig å bli for vant til noe. Det er jo sånn med ambulansesjåfører og alle. «Her ligger du».

I: det blir sånn, kan bli kynisk?

Arnstein: Kanskje ikke kynisk, men litt for stiv kan du si. For dette er det verste et menneske opplever, å miste noen. De har aldri vært borti noen lignende følelser og fortvilelse, som det å miste noen. Og det å håndtere og hjelpe noen med de følelsene er vanskelig. Og det er jo individuelt, også. Noen kan skøye og le når vi kommer, mens andre reagerer med total fortvilelse.

Gravferdskonsulent, A

Basert på lang erfaring som gravferdskonsulent, viser Arnstein her både en innlevelse i hva det vil si å være pårørende, og han tar samtidig forbehold om at dette oppleves ulikt fra person til person. Poenget er uansett at den som har som jobb å møte pårørende, ikke må tillate seg å bli så vant til rollen at en mister fintfølelsen og oppmerksomheten.

Også de kirkelig ansatte vi snakket med er opptatt av å komme i en ekte kontakt med menneskene de møter. Det kan handle om å bli kjent med den lokale kulturen og konteksten, slik særlig prestene i én av kommunene er opptatt av, der mange har flyttet til stedet uten så mye forkunnskap. Men det handler også om å være villig til å bli kjent med de konkrete familiene og livet til avdøde, og å dra veksler på dette i arbeidet med minneord og andakt.

Bertine: Man mister jo litt sånn inspirasjonen selv, tenker jeg, i måten å forrette den seremonien på hvis man ikke tilstreber seg å være personlig, da tenker jeg da kan jeg

finne på noe annet. Selv om, man er jo, det veksler hvor inspirert man er og det har mye å si med hvor god kontakt med pårørende man fra og. Men jeg synes for ens egen del, i forhold til inspirasjon da, at jeg synes det er litt er viktig.

Prest, B

Mange kirkeansatte forteller også om hvordan de både bidrar til, og selv erfarer, gravferden som overgangsrite og som hjelp for folk til å arbeide seg litt videre i sorgen. Kirkemusikerne vi intervjuet forteller om hvordan det emosjonelle som ligger i musikken for dem spiller sammen med emosjonene som er i rommet.

Camilla: Det krever menneskelig tilstedeværelse og empati og sånt. Det går ikke an å sitte på galleriet og skrive reiseregninger under minneordet. Du skal være til stede. (...)

Så har du noen tragiske og gravferder for barn, da vet jeg at jeg ikke trenger å planlegge noe resten av dagen. Da er jeg ute av (ler).

I: Og hva gjør du da? Hvordan ivaretas du da av deg selve eller andre?

Camilla: ivaretas av meg selv. Reiser hjem og gjør noe annet, graver i hagen eller noe

Organist, C

Familier er ofte usikre på hvordan de skal være til stede i gravferden, om de f.eks. skal ha med barn, om de skal våge å holde minneordet. Prestene fungerer her både som rådgivere før seremonien, og bidragsyttere underveis.

Bertine: Det hender foreldre spør 'vi er så spente på om barna skal være med eller ikke', om det er en bestefar eller. Da oppfordrer jeg ofte til at de tar med barna og at man ikke skal undervurdere at barn tåler å se foreldrene gråter. Det er noe av det vakreste jeg ser, når jeg sitter i kapellet og ser hvordan de små får trøste pappa som gråter som aldri før, så gråter barnet litt, så er de sikkert litt usikre, men det er ikke noe farlig. [Jeg] sier ifra i samtalen, hvis det er barn som kommer, at ta de med også før, så kan jeg hilse på de og hvis de vil komme frem og se og gå bak kisten og hvis de har spørsmål de vil stille kan de det. La de være med på ritualene, det med å legge på blomst, eller. Nå hadde vi liksom fire kilo tape på en kiste på (stedsnavn) hvor det var masse tegninger, og barna spør kan vi ta tape på kisten, og jeg 'selvfølgelig' (ler).

Prest, B

På spørsmål om faglig arbeid og kvalitetsutvikling er det noe mer sprikende svar. Gravferdskonsulentene blir tilbudt kurs gjennom sine firmaer og organisasjonene disse er tilknyttet, og flere forteller at de bruker dette tilbudet. Blant prestene er det mer ujevnt: I to av prostiene/kommunene har de hatt ulike typer fagsamlinger med særlig vekt på å presentere og gi respons på hverandres minneord og andakter. I ett prosti har en også gått i begravelser som en annen prest har forrettet i, for å lære og gi respons. I den tredje kommunen virker det ikke som om de har hatt tilsvarende tiltak.

7.5. Gravferdskonsulentenes erfaringer og synspunkter

I fokusgruppene med gravferdskonsulentene finner vi også mange positive beskrivelser av kirkelige ansatte og kirkekontorer:

Agnete: Jeg synes også sekretærene her, når du ringer og lurert på en begravelse, det fungerer veldig fint og er kjempebra.

Gravferdskonsulent, A

Beate: Det er masse fine prester her.

Bente: Og mye flinke organister og.

Beate: Jeg sa til en prest nylig etter en seremoni og så sa jeg til henne at «du, jeg tror ikke på Gud, men jeg tror på deg». Fordi de er troverdige i det de står og prediker.

Gravferdskonsulenter, B

Cecilie: Jeg tror nesten ikke jeg har hørt at prestene ikke har håndtert det [konflikter blant de pårørende om minneordet] godt.

Carl: Jeg er enig i det.

Cecilie: Der tror jeg det er bare gode tilbakemeldinger.

Carl: De er flinke.

Cecilie: Da skjerper det dem kanskje litt, det er ikke den standardbegravelsen.

Carl: Jeg vet jo ikke hva de har i utdanningen, men de er jo sjelesørgere og kommer nok, klarer nok å kripe mer under huden på de enn hva vi gjør.

Gravferdskonsulenter, B

Dette er et lite utvalg av positive beskrivelser om kirken fra gravferdskonsulentene, og vi leser dem langs to akser: For det første blir gravferdskonsulentene indirekte informanter for hvordan de pårørende opplever kirken. For det andre forteller de hvordan de selv, som fagfolk, opplever samarbeidet med kirken og kvaliteten i det kirkelige arbeidet.

Til tross for at vurderingene er så positive, er det grunn til å stille noen oppfølgende spørsmål:

Det er aldri slik at 100 % er fornøyde. Selv om bare til sammen 4 % krysser av på den nedre halvdel (0 – 2) når det gjelder prestens første kontakt, utgjør dette 20 mennesker av et utvalg på 395, og dermed potensielt 20 familier og vennekretser. Det er derfor grunn til å prøve å forstå hva slike negative opplevelser bunner i, og å se nærmere på ev. variasjoner i materialet.

For det andre bør en ha i bakhodet at det i Norge har vært lite sammenlignende forskning på tvers av ulike kirkelige og ikke-kirkelige gravferdstilbydere. Vi vet ikke mye om hvordan pårørende som *ikke* bruker Den norske kirke evaluerer sine opplevelser (se dog Norstatsundersøkelsen omtalt over). Basert på hva gravferdskonsulentene fortalte oss, er de pårørende veldig fornøyde også der. Spørreundersøkelsen viser også at der vi stiller nokså like spørsmål om de pårørendes opplevelse av kirken og byrået (f.eks. samtalen), skårer byråene minst like høyt som kirken.

For det tredje oppstår det i materialet et paradoks som vi utforsker nærmere i det følgende: Med tanke på de overveldende positive evalueringene, utgjør fortellinger om frustrasjon en uforholdsmessig stor plass i det empiriske materialet. Dette gjelder særlig fra gravferdskonsulentenes side når de forteller om samarbeidet med Den norske kirke. I det neste avsnittet ser vi nærmere på dette paradokset.

7.6. Oppsummering

I dette kapitlet har vi presentert empirisk materiale som viser at norske gravferdspraksiser er av god kvalitet, noe som igjen innebærer at pårørende blir godt ivaretatt når de må følge en nær og kjær til graven. Den norske kirke bidrar utvilsomt til viktige omsorgs- og rite-

praksisene i det norske samfunnet. Gravferdsarbeidet fremstår som en sentral del av kirkens diakonale arbeid.

Et lite prosjekt gir selvsagt ingen utdypende og detaljert analyse, og vi ser ikke bort fra at det er sider som ikke fungerer tilfredsstillende, eller at det kan være grupper mennesker som ikke opplever seg ivaretatt. Men basert på vårt materiale og tidligere forskning, er det grunn til å fremheve positivt de som medvirker i et komplekst og krevende felt.

Samtidig er det altså elementer i materialet som avdekker spenninger og motsetninger, og vi vil nå se nærmere på disse.

8. Et negativt paradoks

Vi har allerede gjengitt Agnetes rosende ord om sekretærene ved det lokale kirkekontoret. Utsagnet hennes er imidlertid mer kritisk når vi tar med litt mer av det:

I: Så den funksjonen [gravplassmyndighet] fungerer godt?

Agnete: Veldig godt, synes jeg.

I: Så det er samarbeidet med prestene?

Agnete: Jeg synes også sekretærene her, når du ringer og lurer på en begravelse, det fungerer veldig fint og er kjempebra. Så det er mer prestesamarbeidet.

Gravferdskonsulent, A

Også i B, som er den kommunen der konsulentene er klart mest fornøyde med samarbeidet med kirken, har de positive tilbakemeldingene et mer negativt bakteppe som ofte kommer opp. Når vi f.eks. spør om hvilke råd de vil gi Den norske kirke, svarer Birgitte.

Birgitte: ...Ikke være så rigide, men jeg opplever jo ikke at kirken er det lenger.

Beate: Nei, jeg syns ikke det.

Bente: Det har blitt mye lettere.

Birgitte: Jeg har hatt én organist som har nektet Vår herres klinkekule. Organisten liksom, skulle ikke spille den, det nektet han.

Bente: Her?

Birgitte: Nei i [annet sted].

Gravferdskonsulenter, B

De to sitatene viser at positive erfaringer har en tendens til å bli overskygget av negative enkeltepisoder. For Agnete er det fint med et godt samarbeid med kirken lokalt på de fleste felt, men det er samhandlingen med prestene som nok er tettest og som dermed kjennes mest på kroppen. De byråansatte i B er svært fornøyde med samarbeidet nå, men erfaringene fra tidligere definerer nok fortsatt en slags normalitet.

Denne dynamikken kan ha flere forklaringer, og vi vil fremheve to:

8.1. Kraften i konflikten

For det første kan det være at dette er et eksempel på «negativ bias» (Baumeister et al., 2001): Erfaringer som inneholder konflikt er mer interessante å fortelle (og gjenfortelle) og lettere å huske. Et stykke ut i fokusgruppene spurte vi gravferdskonsulentene hva de synes gjør en begravelse *god*, og så litt senere når en begravelse fungerer dårligere. Det viste seg imidlertid ofte at historier som i utgangspunktet skulle fortelle om noe positivt, utviklet seg til anekdoter om mer negative opplevelser. Dermed var oppfølgingsspørsmålet allerede besvart – mens de virkelig gode eksemplene på hva som gjør en gravferd god var færre.

I forlengelse av dette poenget: Noen av fortellingene kan nok ha rot i virkeligheten, men fremstår samtidig som vandrehistorier:

Carmen: Også prester som glemmer at de skal ha seremoni, og så ringer vi til de ti minutter før de skulle vært der.

I: Skjer det ofte?

Cecilie: Nei. Vi har mange gode historier (ler).

Gravferdskonsulenter, C

Tendensen til at de kritiske historiene tar mest plass, er en påminnelse om metodiske utfordringer med fokusgrupper der deltakere oppfordres til å følge opp tidligere innspill i samtalen og en lett får en forsterkende dynamikk. Vi finner imidlertid samme tendens i spørreundersøkelsens fritekstfelt: Deltakerne som benytter disse skriver stort sett helt kort (10 – 30 ord), og de fleste av disse gir generelle, positive tilbakemeldinger. Et lite mindretall skriver lengre og mer detaljert, og flertallet av disse handler om negative erfaringer.

Vi gjør et poeng av dette fordi vi mener det er relevant for hvordan Den norske kirke skal forstå sine kommunikasjonsutfordringer i forhold til medlemmer og befolkningen ellers, særlig når det gjelder et felt der mennesker er sårbare og situasjonen de står overfor er uvant og vanskelig. Dels viser resultatene at det er vanskelig å formidle det som jevnt over er veldig bra, når det mangler sterke historier og vendepunkter. Dels er det krevende å håndtere negative enkeltfortellinger som slår sterkt og har «lang halveringstid».

I den videre analysen vil vi berøre flere av de temaene som melder seg i de negative kommentarene. For de som har fulgt med på debatter om kirkelig gravferd de senere år, er det ikke overraskende at disse ofte handler om musikk, omfang av seremonien og valg av prest. Under dette mener vi å finne spenninger i forståelsen av hvem som «eier» seremonien, hva som utgjør det «kristne» i en kirkelig begravelse, og – under dette igjen – om forholdet mellom ulike institusjonelle logikker. Det siste bringer oss til det andre poenget:

8.2. Grensesnittet mellom byrå og kirke

Vi har sett at begravelserbyråene har mye positivt å si om samarbeidet med kirken. Likevel er det interessante uttrykk for frustrasjoner i fokusintervjuene. Dels gjelder dette fordi konsulentene har en unik utkikksposisjon til Den norske kirkes arbeid både bak og foran «kulissene», noe som kan gi kunnskap som kirken ikke så lett får tak i på annen måte. Dels sier fortellingene noe om dynamikker i samspillet mellom kirke og byrå. Vi vil peke på det vi ser som vesentlige elementer som bidrar til å forsterke spenningene, og så vil den videre analysen utdype flere av problemstillingene som blir reist.

Det må understrekes at det er betydelige forskjeller mellom de tre kommunene A, B og C når det kommer til konfliktnivå. I kommune A oppleves det som høyere enn hos de øvrige. Her har det også gått lang tid siden sist det var holdt noe møte mellom kirke og byråer. I B er det et svært lavt konfliktnivå, mye positiv gjensidig omtale og fortellinger om gode rutiner. Også i C ser det jevnt over ut til å fungere godt, men både prester og byråansatte tar opp frustrasjoner, i tillegg til at det er noe mer nyanser internt i fokusgruppene.

I det følgende går vi ikke først og fremst inn på *hva* byrå og prester/kirke er uenige om, det blir tema i senere kapitler, men vi ser nærmere på noen av dynamikkene som kan tenkes å bidra til å høyne konfliktnivå og hindre kommunikasjon.

Forholdet mellom énpraksis- og flerpraksisvirksomheter

Carmen: Det skjer hver jul, (...) at det er kirkevandring og det er skolegudstjenester og det er...

Cecilie: Og de som har råd, de leier kirken kanskje, «jeg ønsker å leie kirken på mandag».

Carmen: Men da må de også leie organist, og prest.

Carina: Jada, det er ti tusen før du får snudd deg.

Gravferdskonsulenter, C

Konsulentene i C forteller at det tidvis kan være utfordrende å få tid til begravelse i noen av kirkene, fordi det også finner sted andre arrangementer der. Dette gjelder ikke minst i førjulstiden. Det kan være at den kirken de pårørende ønsker rett og slett brukes til andre arrangementer, eller at kirkens ansatte er opptatt og kirken dermed i praksis ikke er tilgjengelig.

Denne spenningen viser en forskjell mellom begravelsesbyrået og menigheten: Selv om vi ikke skal undervurdere kompleksiteten i det å drive et byrå, er det et firma som i bunn og grunn driver med én ting, nemlig å gjennomføre prosessen fra et dødsfall er meldt til gravferden er gjennomført og alle papirer sendt. Til forskjell fra byrået som énpraksis-virksomhet, vil vi beskrive menigheten som en flerpraksis-virksomhet. Arbeidet med gravferder utgjør én praksis eller aktivitet (ev. et sett med nært relaterte praksiser), men i tillegg kommer andre praksiser som f.eks. gudstjenester, diakonale aktiviteter, ulike undervisningsaktiviteter og kulturarbeid (samtidig som gravferden i seg selv er både gudstjeneste, diakoni og kultur). Denne ulikheten forsterkes av at byråene som énpraksis-virksomheter er private bedrifter, mens kirken som flerpraksisvirksomhet dels fungerer som offentlig forvaltning, dels som trossamfunn.

I første omgang, og relatert til temaet her: I materialet er det tydelig at det eneste byråene *måles* på, er hvordan den enkelte gravferd oppleves, og dermed er dette en opplagt første prioritet. Kirken har, på sin side, mange mål, og et mer uklart grensesnitt mellom hva som er midlene og hva som er målene. Kirkens øvrige aktiviteter kommer lett i konflikt med den ene aktiviteten som er byråets være eller ikke være. I forlengelse av dette identifiserer vi flere spenninger, og vi kommer tilbake til disse lenger ned i rapporten.

Distinksjonen mellom énpraksis og flerpraksis har også å gjøre med hva slags fellesskaps- eller community-begrep som er operativt. I énpraksisvirksomheter vil dette gjerne være entydig, noe som kommer til uttrykk ved at pårørende i møte med byrået blir til kunder, og dermed kjenner sin «rolle» fra andre lignende relasjoner. I flerpraksisvirksomheter, på den annen side, vil ofte flere former for fellesskap eksistere om hverandre, der pårørende på samme tid er kirkemedlemmer, soknetilhørige, Guds barn, og mottakere av bestemte tjenester som kirken yter. I tillegg kan de i prinsippet både være tillitsvalgte og ansatte i kirken. I materialet kommer dette f.eks. til uttrykk når vi spør prestene hva en begravelse er i det hele tatt. Da er det noen som siterer nesten ordrett den definisjonen som er formulert helt først i de alminnelige bestemmelsene (Kirkemøtet, 2003): «Handlingen gravferd er fellesskapets siste tjeneste overfor sine medlemmer». Her tolker vi dem som at de både refererer til den avdøde som medlem av Den norske kirke, som «lem på Kristi kropp», og som en innbygger i lokalsamfunnet.

Det er utfordrende for kirken å kommunisere en så «tykk» fellesskapsforståelse når flere og flere er vant til å forholde seg som kunde i direkte relasjon til en vareprodusent eller tjenesteyter. Det viser seg også være utfordrende blant de ansatte i menigheten også:

Benedikte: Jeg har lyst til å si at jeg føler meg som en liten isolert del av hele menighetens virksomhet. Det er egentlig *ingen* andre i staben som bryr seg om disse begravelsene. Det er noe jeg holder på med, som ikke jeg snakker så mye om heller, for det bare skjer. Jeg føler jeg gjør en viktig jobb, en veldig viktig jobb, men det er ingen som er interessert, og Menighetsrådet er selvfølgelig ikke interessert i den delen av virksomheten.

Prest, B

Benedikte beskriver en skarp kontrast: For henne er arbeidet med gravferdene noe av det mest meningsfulle og tidkrevende hun gjør som prest, hun legger mye av seg selv ned i det, og hun opplever (sier hun andre steder i intervjuet) at hun får veldig mye igjen. Det virker også som arbeidet som integrert del i hennes selvforståelse som prest. På den annen side: Praksisen er lite integrert med de øvrige praksisene i menigheten, og får liten omtale der.

Kravet til perfektjon

Forsker: Hva er en god begravelse?

Carl: Hvis du vet at alt er på plass når familien, at presten kommer tidlig og snakker med familien, og organisten og solisten har kommet tidlig og har øvd, så har jeg en følelse av at da har jeg en god start hvert fall, og da går det jo sin gang. Seremonien går, og så kommer du etterpå og da er familien kjempefornøyd, og da har jeg skuldrene nede på hoftehøyde og er kjempefornøyd. Men det skal lite til, for det er nulltoleranse for feil egentlig. Jeg hadde et sanghefte for mange år siden hvor prikken over å-en forsvant i trykken uten at jeg så det. Og det ble katastrofe for familien og det ble en enorm sak av det. ...

Gravferdskonsulent, C

Carls svar er et interessant eksempel på det negative paradokset slik det kan erfares fra byråenes side: Intervjuer spør deltakerne om eksempler på hva som er en god begravelse. Carl begynner på en beskrivelse, men det ender i en historie om en gravferd der mye gikk galt, og denne historien videre tar opp mer plass enn eksemplet på en god gravferd.

Carls historie sier noe om intensiteten i nettopp gravferdsarbeidet. Mange pårørende opplever stor utrygghet og frykt når en kjær dør, situasjonen er ny og uvant for mange. I tillegg til sin egen sorg må de ofte håndtere krevende familierelasjoner og ta stilling til en rekke praktiske ting. For noen blir selv små detaljer veldig store, og både prester og konsulenter beskriver at de iblant fungerer som «lynavedere» for det som kanskje er de reelle utfordringene i situasjonen.

Det er unisont i fokusgruppene med konsulentene at dette er en bransje der det ikke tåles feil, og at selv bagatellmessige ting kan gi de pårørende en negativ opplevelse på en svært viktig dag. Carls beskrivelse av en god gravferd handler derfor mye om fraværet av mulige «katastrofer», ved at de ulike medvirkende rett og slett har ankommet på tiden og de pårørende dermed er ivaretatt. Fra da av er det begrenset hva konsulentene kan gjøre, og det ligger dessuten en tillit til at selve gravferden gjør sin virkning. Men hvis noen av disse faktorene ikke er på plass, har en kommet skjevt ut i forhold til kritiske faktorer. Byrået vet at det er de som da gjerne får den negative feedbacken fra de pårørende. Ni positive begravelser der alt går etter planen utligner ikke den ene der noe gikk galt.

Det er ikke bare de byråansatte som kjenner på dette; også prestene er klar over hvor mye en liten feil kan ødelegge i arbeidet med en gravferd:

Jeg er veldig forberedt og holder svært sjeldent en tale uten manus selv om mange av formuleringene og andaktene sitter så godt at jeg tror jeg har blikket mye opp likevel, men at, jeg skal ikke gjøre store feilene for at de plager meg etterpå og jeg tåler mye mer feil i bryllup, ikke sant. For meg er det ikke rom for feil for jeg vil være til minst mulig forstyrrelse og mest mulig trygghet. Alltid, når jeg er ferdig, tenker jeg det gikk bra denne gangen og.

Derfor er det utrolig, apropos hva som er kjipt når ting ikke fungerer, når senkeapparatet ikke fungerer og sånne ting, for du er sånn i den overgivelsen og plutselig ringer det og så fungerer det ikke... Det er så *utrolig* kjipt, for da er man liksom i en sånn stemning.

Bertine, prest

For Bertine handler ikke frykten for feilene først og fremst om en forståelig, men overdreven, reaksjon fra en fortvilet pårørende. Derimot vet hun at det er så lite som skal til for å bryte den særegne «stemningen» som preger den overgangsriten som gravferden er. Det kan være om hun sier noe feil, eller om det er gjenstander eller handlinger utenfor hennes kontroll, som f.eks. «når senkeapparatet ikke fungerer og sånne ting». Vi gjenkjenner dermed en liknende negativt definerte suksessfaktor som hos Carl: «Det gikk bra denne gangen og» - underforstått: Det skjedde ikke noe galt.

Følelsen av ikke å ha kontroll og havne i en skvis

Agnete: Du kan jo ha en familie som trenger en samtale med presten underveis, og det skjer gjerne litt akutt at du snakker med familien og kanskje tenker nå skal vi koble presten inn. Men så vet du kanskje ikke og må vente til neste dag i åpningstiden for å få vite hvem er det dere har satt opp? Der synes jeg det er altfor dårlig, det skulle vært noen rammer i prosessen fra kirkens sin side om forventninger begge veier.

Gravferdskonsulent, A

Frykten for at det skal skje store eller små feil er altså i utgangspunktet jevnt fordelt mellom gravferdskonsulenter og prester. Likevel opplever vi at dette tar større plass i samtalen med konsulentene. Noe kan ha å gjøre med det vi kaller «énpraksis-virksomheten», altså at konsulentene bare måles på én ting, og trykket derfor er større på at alt må stemme i denne aktiviteten. Samtidig vil vi argumentere for at byrået på sett og vis er mer avhengige av kirkens innsats enn motsatt.

Agnete i sitatet er frustrert over at det ofte tar tid før byrået, og dermed de pårørende, får vite hvem som blir presten i begravelsen. Dette er en faktor hun ikke har kontroll på, men som hun opplever skaper unødig usikkerhet for de pårørende, og som dermed også blir et stressmoment for henne og hennes relasjon til de pårørende. Flere byråansatte opplever at en dårlig opplevelse av en gravferd – enten det er at presten ikke oppleves god, eller prest eller organist gjør en tabbe – faller tilbake på dem. Derav Carls fokus på at presten har kommet, organisten har kommet, men selvsagt også at musikere, blomster og andre bidragsyttere innfinner seg på tiden. For da har han så å si kontroll og vet at de pårørende etter all sannsynlighet vil være fornøyde, også med byrået.

Noe av den samme spenning gjelder i forhold til forvaltningen av kirkens bestemmelser for gravferdsliturgien. Her virker det som konsulentene, særlig i A og C, har vært opptatt av å få de rette føringene fra prostiene, og at de ønsker å formidle disse korrekt videre.

Bente: [Om pårørende og deres forventninger] Jeg tror noen er mye mer krevende nå enn for noen år tilbake. De vet hva de skal ha. Noen vet hva de skal ha, og er...

Beate: Og hva de kan kreve, på en måte, «bare vi står hardt nok på så får vi viljen vår».

Birgitte: Og det setter kanskje oss i dårligst lys hvis,

Bente: hvis vi sier nei,

Birgitte: vi sier nei og så ringer de direkte til kirken eller presten eller organisten og så får de ja. For da sitter vi med skjegget i postkassen. Det er aldri godt.

Bente: Fordi presten ikke klarer å stå for det de egentlig har sagt til oss.

I: Når presset blir stort nok, liksom?

Bente: Så når de går direkte på, så klarer ikke de å si nei, ikke sant.

Birgitte: Så må vi ta den støytten på nytt etterpå. Og det skjer ikke ofte, men det skjer. Og den er kanskje den som er verst, for da ser jo vi ut som at vi er helt...

Byråansatte, B

Dette er selvsagt ikke en enveiskjørt relasjon, også prester kan ha dårlige erfaringer med enkelte byråer. Casper omtaler enkelte byråer som:

...omgjengelige og flinke, og andre er vrang og vanskelige og...

Prest, C

Likevel: Når disse frustrasjonene er hyppigere nevnt blant konsulentene, tror vi det er fordi prestene og organistene er svært viktige brikker for at forberedelsen og gjennomføringen av gravferden skal oppleves som god, samtidig som byråene har liten kontroll over dem.

Konsulenter bruker uavhengig av hverandre uttrykket å «komme i en skvis». Med andre ord: Kirkens bidrag til en god begravelse er helt avgjørende, men byråets kontroll på at kirken faktisk gjør sin jobb godt er liten.

Ulik faglig tradisjon

Vi vil også antyde en forskjell mellom byråansatte og kirkelig ansatte som kan bidra til en viss kulturforskjell, og til utviklingen av to ulike logikker. Vi understreker «antydning», dette er et forsøk på en tolkning av materialet som nok kan diskuteres, og som vi vil komme tilbake til senere i rapporten. Også denne distinksjonen henger nært sammen med de ulike institusjonelle logikkene som er i spill, mellom privat næringsliv for byråene og en mer offentlig/tredje sektor rolle for kirken.

Gravferdskonsulentene kan sies å forholde seg «dialogisk» til de pårørende, og har som sin primære forpliktelse å følge opp deres ønsker. Vi vil vise at konsulentene ofte kan tenke sitt om hvor kloke disse ønskene er, men de vil være svært tilbakeholdende med å argumentere eller gi råd om dette ikke er uttrykkelig etterspurt. Konsulentene har heller ingen teoretisk faglighet, men har lang erfaring og mye relasjonell kompetanse. På denne måten kan det virke som de pårørendes ønsker, og intensiteten i disse ønskene, «slår inn» hos konsulentene, og dermed også preger intensiteten i konsulentenes videreformidling av ønskene til f.eks. prest og organist.

Prestene, på den annen side, og mange organister, forvalter en profesjonsmessig faglighet og forpliktelser i forhold til kirkens ordninger. Dette gjør at relasjonen til de pårørende, slik mange av dem omtaler den, blir mer «trialogisk». Verken fagligheten eller ordningene er entydige, og heller ikke måten den enkelte ansatte forholder seg til dem på. Likevel tror vi at distinksjonen kan bidra til å forstå noe av kulturforskjellen mellom byrå og kirkeansatte, og ulikhetene i hvordan en forholder seg til de pårørende, og i hvordan en utvikler seg faglig og tar vare på seg selv i meget krevende yrker.

Og andre som kan si sånn, «hvordan orker du å ha den jobben liksom», og så orker de ikke å høre om den gravferden du har hatt fordi man tenker at det er så fælt, og for man nettopp mangler kompetanse til å tilnærme seg, eller forstå at vi bæres også av en rolle og et kall, som er større enn oss selv på en måte.

Bertine, prest

I dette korte sitatet antyder Bertine at hun ikke forholder seg umiddelbart til tragedien som foranlediger noen gravferder, men «bæres også av en rolle og et kall, som er større enn oss selv på en måte». Dette utgjør en bestemt «kompetanse». Vi tolker ikke dette som en falsk beskyttelse mot realitetene i det som skjer, men noe Bertine har vokst inn gjennom utdanning og erfaring, og som gir henne mulighet til både å gjøre en slik jobb over tid og å være til mest mulig hjelp for de pårørende og andre tilstedeværende.

Også gravferdskonsulentene viser en høy grad av refleksjon som ikke minst understøttes av kursarbeid, og en felles refleksjon over praksis, om hvordan de bør forholde seg til de dødsfallene de håndterer gjennom et år.

Behov for mer og bedre samarbeid

Vi har pekt på grunner til at forholdet mellom byråer og kirkelig ansatte kan preges av spenninger og frustrasjoner. Finnes det stemmer i materialet som gjør mer enn å sette ord på disse utfordringene, men også foreslår løsninger og ser muligheter?

Det ligger kanskje nettopp i det negative paradokset at det er flere klager på vanskene enn det er forslag til forbedringer. Likevel finner vi noen få tilløp, bl.a. når gravferdskonsulentene fikk det spørsmålet vi stilte til alle de tre byrå-fokusgruppene:

I: Hvis dere nå har et godt råd til Den norske kirke, hva skulle det være?

Agnete: Tettere samarbeid med byrået. For jeg synes jo, man er jo som byrå litt sårbar også. Vi har masse opplevelser, men det er aldri et spørsmål fra kirka til byrået, det er ikke ett spørsmål sånn i forhold til hvordan vi opplever ting.

I: Og støtte hverandre liksom?

Agnete: Ja, at vi kan være et fellesskap, for vi er jo alene på hver sin; fellesskapet i kirka er jo større enn vi har det hver for oss.

Gravferdskonsulent, A

Mange av de byråansatte svarte på dette spørsmålet ved å gi mer generelle gode råd til Den norske kirke generelt, ikke minst når det gjelder å være imøtekommende i forhold til endrede tider og forventninger. Agnetes svar gikk imidlertid rett på den jevne arbeidsrelasjonen mellom byrå og kirke.

Det kan hende at hun her henspilte på samarbeidet med en av prestene, Astrid, som både er opptatt av å gi skriftlig informasjon til byrået før gravferden om hva som er avtalt av innslag (noe som ble opplevd som et unntak fra byråenes side), og som tar seg tid til å bli igjen og snakke med konsulentene etter gravferden:

Astrid: Og det noen har sagt til meg er at 'dette er en dialog, for vi er en del av et team. Vi også står i det her og trenger en debrifing etterpå'.

I: Så dere snakker litt etterpå?

Astrid: Ja, vi slår av noen ord. Jeg tar ikke bare på meg og går, men vi snakker og sier hadet. Og jeg har fått noen kommentarer på at det blir en på en måte en debrifing for de også.

I: Men dere har litt forskjellig praksis, da?

Astrid: Helt sikkert, jeg snakker bare for meg selv.

Prest, A

Utfordringen med team-tilnærmingen til Astrid er at den ser ut til å være et individuelt tiltak: «Jeg snakker bare for meg selv», sier hun. Det er kanskje dette Agnete kjenner på, når hun gjerne skulle sett at det ble en fastere praksis. For henne er dette avgjørende viktig, og det ville antakelig gitt en betydelig forbedret opplevelse av arbeidet: Dels, fordi hun mener at det ville forbedret gravferden for de pårørende, dels fordi hun som byråansatt har behov for en sterkere følelse av «fellesskap, for vi er jo alene på hver sin; fellesskapet i kirka er jo større enn vi har det hver for oss».

På dette punktet er det forskjeller mellom kommunene. I B, og til en viss grad i C, er det nok en sterkere team-følelse:

Så synes jeg det har mye å si at det er godt samarbeid med byrå, at vi er samlet om en felles oppgave og med organist. At det er summen av oss som lager en trygg, helhetlig og fin seremoni. Det har mye å si.

Bertine, prest

I C er gravferdskonsulentene fornøyde med kommunikasjonslinjene til fellesråd og prost, og opplever, som Carmen sier, at «vi har god takhøyde for å ta det opp, løfte det opp hvis det trengs». I kontrast til dette sukker gravferdskonsulent Agnar i A, når vi sier at det i noen kommuner er faste møter mellom byråene og kirken:

Agnar: Vi har hatt det her noen ganger, og det har vi jo etterlyst, men det kommer aldri igjen så jeg vet ikke hva det er. Det virker som...

Gravferdskonsulent, A

8.3. Oppsummering

I dette avsnittet har vi beskrevet det vi kaller det negative paradokset i materialet: Til tross for massiv positiv omtale av Den norske kirkes rolle i arbeidet med gravferder, er det en tendens til at fortellinger om frustrasjon får stor plass. Dette gjelder i forhold til de pårørende: De positive beskrivelsene i fritekstfeltene er i klart flertall, men de kritiske tilbakemeldingene utmerker seg ved å være lengre, mer spesifikke og emosjonelle.

Det gjelder i enda større grad i forhold til fokusgruppeintervjuene med gravferdskonsulentene. Når vi ber dem fortelle om arbeidet, om hva de oppfatter som gode og mindre gode gravferder, og hvordan de opplever samarbeidet med Den norske kirke lokalt, er de kritiske fortellingene i flertall. I avsnittet har vi identifisert premisser i relasjonen byrå/kirke som belyser hvorfor frustrasjonene blir så mange og tar så stor plass:

Byråene er énpraksisvirksomheter, der alt dreier seg om at den enkelte kunde opplever sin gravferd som den beste de kunne få, og dermed har de også et krav til det feilfrie både i forberedelsen til og gjennomføringen av gravferdene. Dette er også viktig for menighetene, men de har samtidig forpliktelser i forhold til et større og mer mangfoldig nettverk. Byråene er også avhengige av kirkens bidrag til gravferden, men har samtidig liten kontroll. Vi har

også påpekt at byråene og de byråansatte står i en annen faglig tradisjon, og forholder seg mer «direkte» til kundene uten en medierende profesjonskunnskap eller forpliktelse på det Andersen og Lindhardt (2010) omtaler som det allmenne eller indirekte aspektet ved praksisene. Bildet er altså mer sammensatt enn Tanggaards argument om at byråene skårer høyere fordi det er lønnsomt for dem med flere kunder, mens flere gravferder bare representerer merarbeid for presten.

9. Forskjellsbehandling og uforutsigbarhet

I avsnittet over identifiserte vi de komplekse forutsetningene for samarbeidet mellom byrå og kirke. Vi går nå over til å utforske hva frustrasjonene handler om. I dette avsnittet er temaet opplevelser av urimelig forskjellsbehandling av pårørende og uforutsigbarhet fra kirkens side, i det neste avsnittet frustrasjon omkring tidsbruk og tilstedeværelse. Vi lar fortsatt gravferdskonsulentene ha ordet i store deler av analysen, men trekker i større grad inn også de pårørendes stemmer fra spørreundersøkelsen, og de kirkelige ansattes erfaringer.

Utgangspunktet i det følgende er Den norske kirkes bestemmelser for hva som kan og ikke kan gjøres i en kirkelig gravferd. «Trykket» i materialet gjelder imidlertid først og fremst hvordan bestemmelsene forvaltes av kirkelig ansatte:

Carina: Men det som hadde vært greit var om det var helt fast.

Cecilie: Om det var konsekvens.

Carina: 'Det er etter minneord, that's it. Ellers må det være på orgel eller sånt'. Nei, så noen de får til både pre og post og etter minneord.

Cecilie: De kjenner en prest eller organist.

Carina: Og da får du «jamen, *de* fikk jo!». Hadde vi hatt én etter minneord og kun det, så hadde det vært greit.

Gravferdskonsulenter, C

Konsulentene i C snakker her om det som er regelen for bruk av innspilt musikk i kirkelige gravferder, nemlig at det kun skal forekomme «etter minneordet». Problemet er at denne regelen fra tid til annen brytes av kirken selv, og konsulentene opplever at innspilt musikk brukes både til inngang («pre») og utgang («post»). Bakgrunnen for dette kan være at pårørende «kjenner en prest eller organist», resultatet er en opplevd forskjellsbehandling som andre familier opplever urettferdig og usaklig: «Jamen, *de* fikk jo!».

I alle fokusgruppene med konsulenter finnes nesten likelydende utsagn: De har forståelse for mange av kirkens bestemmelser. Selv bestemmelser de er kritiske til mener de at kirken gjerne må holde fast på. Utfordringen er når det blir uklart om bestemmelsene gjelder, hvem som holder fast på dem, hvem som ikke gjør det og i hvilke situasjoner. Da ville det vært bedre, mener de, om «det var helt fast» og «det var konsekvens».

I det følgende ser vi først på noen overordnede endringer som flere av konsulentene opplever har skjedd de siste ca. 10 årene, og hvordan disse har ført til en skjelning mellom regel og unntak i Den norske kirke som konsulentene stiller seg kritisk til. Deretter presenterer vi konsulentenes kritikk mot at ulike prester og organister praktiserer bestemmelsene forskjellig, dels som konsekvenser av ulike typer press.

9.1. Forholdet mellom regel og unntak: Utøya som symbolsk hendelse

Flere gravferdskonsulenter peker på tiden etter Utøya som et slags vendepunkt i norsk gravferdskultur, noe som også har vært omtalt i media (Lindekleiv, 2020):

Birgitte: Jeg tror at det skjedde ganske mye etter Utøya. For da var det så mange ungdommer, og hvorfor skulle de ha den «tante Olga på 98-gravferden» med disse fløyelsteppene og sånn, så da ble det brått at man måtte tenke litt nyskapende. Jeg

tror at rundt da skjedde det store endringer hos byråene i forhold til at de så at folk trengte litt annerledes, for man måtte jo tenke litt annerledes, ikke sant.

Beate: Men det kan og være litt utfordrende med prester eller kirka som institusjon, at hvis det er Trygve på 12 er alt lov. Da er alt mulig i dette kirkerommet. Men hvis det er Olga på 98, som du sier, og du ber om kanskje to avspillinger. Så kan det bli vanskelig.

Birgitte: Ja, hvorfor skal det være forskjell på Jørgen hattemaker, ja.

Gravferdskonsulenter, B

Ukene etter terroraksjonen på Utøya i 2011 blir her en symboliserende hendelse, ikke helt ulikt hvordan kong Olavs død i 1991 ble en symbol-dato for nyere former for markeringer av sorg i det offentlige rom. Vi hevder altså ikke at disse hendelsene kausalt forårsaket en endring i norsk gravferdskultur, men at de blir symptomer på og katalysatorer for disse.

Det tragisk store antallet ungdommer som ble gravlagt i løpet av kort tid, synliggjorde at norsk gravferdstradisjon var preget av eldre generasjoner, og som igjen, gitt gravferdspraksisers konservative natur, egentlig var preget av generasjonene før. Med «fløyelsteppene og sånn» setter Birgitte ord på en hel kultur, definert av bestemte gjenstander, salmer, stemning, bekledning, skikker, osv. Også konsulent Carmen i C sier at «dette var noe vi kjente på etter 22. juli for da var det jo veldig mye særordninger for alt, ikke sant», noe som igjen indikerer at det store antall unge begravelser så å si avslører sider ved gravferdsskikkene som oppleves utdaterte. Utfordringen blir, slik hun ser det, at «så døde noen et halvt år etterpå og så ville de gjerne ha fire avspillinger og såpebobler, og så begynte prestene å sette seg til motverge».

Sitatene peker på to beslektede problemer med det konsulentene oppfatter som Den norske kirkes policy: For det første at noen gravferder ses på som alminnelige, mens andre er ualminnelige, og at kriteriene for det som gjør en gravferd ualminnelig ofte vil være alder på avdøde og ev. andre omstendigheter. Denne distinksjonen blir synlig i en av fokusgruppene med prestene.

Casper: Nå snakker vi om rutinebegrovelser på 80-, 90-åringer, men vi har en del barn og unge voksne, og i løpet av noen år blir det en bra haug av sånne tragiske saker. Og de er veldig forskjellige fra rutinebegrovelsene som en tar på strak arm altså. Det er de som virkelig er vanskelige og utfordrede og krever oss som prester.

Calvin: (ler) Nei, det blir ikke rutine. Jeg synes det er like vanskelig nå som da jeg begynte.

Casper: Der er jeg uenig med det.

Calvin: ...det synes jeg. Sånn at det blir ikke rutine, men det er forskjell på om det er en 22-åring som har tatt sitt eget liv eller om det er en 96-åring som har vært på sykehjem i ti år.

Christian: Jeg er enig med Calvin der, nå har ikke jeg vært prest så lenge, men det er så forskjellig fra gang til gang at jeg klarer ikke å finne noen... Jeg kan finne noen knagger på hvordan jeg legger opp samtalen eller telefonsamtalen., men det er så forskjellig fra gang til gang. De rareste tingene kan komme frem i en sånn samtale da.

Prest, C

Prestene er enige om at det er særlig krevende å møte pårørende som har mistet noen under opplagt tragiske omstendigheter og der avdøde var ung. Uenigheten oppstår i omtalen av de øvrige gravferdene, og i hvor stor grad disse blir «rutine» og kan tas «på strak

arm». Christian og Calvin opplever begge at også «vanlige» gravferder kan være mer komplekse enn en tror. Dette handler dels om at prestene blir kjent med en ny familie, og ofte storfamilie, med dens innviklede historie og ofte små og store konflikter: «De rareste ting kan komme fram».

I tillegg kan en argumentere for at den opplevde sorgen, og behovet for å uttrykke følelser av sorg, takknemlighet og kanskje sinne, kan være like stort ved begravelsen til en som har levd et langt liv og dermed rukket å ha innehatt flere roller og inngått i flere relasjoner, enn den som døde ung. Samtidig er det vanskelig å komme unna at noen dødsfall og gravferder oppleves mer dramatiske enn andre, og at dette preger arbeidet med den påfølgende gravferden. Det ser en også i hvordan konsulentene ordlegger seg.

Det andre poenget er selve unntakstenkingen, der spørsmålet blir: Hvis Den norske kirke mener at det i noen begravelser er greit å gjøre unntak fra en regel, hvorfor er ikke dette unntaket mulig eller ønskelig også i andre begravelser? En må vel legge til grunn at kirken mener at om det skal være meningsfullt å gjøre unntak, må kriteriet være at løsningen fungerer godt, hjelper pårørende som «trengte litt annerledes», og ikke kommer i en umulig konflikt med liturgi og bestemmelser? Det er i alle fall vanskelig å kommunisere dette når pårørende i én begravelse ikke får til løsninger som de kanskje har opplevd eller hørt om i andre begravelser:

9.2. Ulike presters ulike regler

Det er tydelig at Den norske kirke har som mål å kommunisere klare regler for gravferden, f.eks. når det gjelder forholdet mellom avspilt og fremført musikk. Dette gjelder sentralt, f.eks. med de «alminnelige bestemmelsene» og brev fra Kirkerådet til kirkelige fellesråd 17.2.22. (22/00078-2). Det gjelder også lokalt-regionalt, ved at proster og kirkeverger sender brev eller samler prester og konsulenter til møter. Dette reflekteres i materialet: Konsulent Chris sier: «Ja det er jo det prosten har sagt. Det er én avspilling», og det er lignende utsagn fra prestene.

Det viser seg imidlertid at den enkelte prest forvalter regelverket på svært ulik måte, og de byråansatte er oppgitt over dette. Agnetes utsagn er representativt for det som kom opp i alle fokusgruppene, selv om temperaturen varierer noe fra konsulent til konsulent:

Agnete: Jeg synes det er en utfordring i forhold til at ting er så variert fra prest til prest. Det er vanskelig for vi som møter pårørende først og det er gjerne dit spørsmålene kommer, og det er veldig vanskelig å gi svar fordi det varierer så veldig. Og du har ikke lyst til å si at det her avhenger av hvilken prest du får, det er ikke sånn man ønsker å fremstille kirka, men det er det som er realiteten. At alt etter hvem er det som har seremonien, i forhold til om det er greit å spille en countrysong på et anlegg eller om det over hode ikke er aktuelt. (...) Da var de heldige, som hadde det ønsket, og fikk det godkjent.

Gravferdskonsulent, A

Ulikhet mellom prestene skaper flere utfordringer for byråene: For det første kan det forsinke prosessen, eller i alle fall skape noe merarbeid, fordi byråene ikke bare kan gå ut fra hva reglene er. Dette tilspisser seg hvis det tar tid å få på plass hvem som faktisk blir prest.

Et større problem, slik Agnete fremstiller det, er at det virker lite profesjonelt når kirken ikke har en fastlagt policy, men det må avklares fra prest til prest. «Det er ikke sånn man ønsker å

fremstille kirka», sier hun, og viser med dette en lojalitet overfor kirken som vi finner gjennomgående i fokusgruppene. Men det er grunn til å tro, basert på materialet som helhet, at dette er et eksempel på hvordan byråene opplever seg som ansvarlige for hele prosessen, og de opplever at de pårørendes negative erfaringer med én aktør i gravferdsarbeidet vil sverte over på de øvrige. Dette gjør også at byråene må finne ut hvordan de håndterer situasjonen, der noen umiddelbart velger å henvise alle spørsmål til presten, mens andre redegjør for hva kirken har sagt og inntar rollen som mellommann.

Den tredje utfordringen gjelder de pårørende selv, som ofte vil ha hørt om eller vært til stede i begravelser der en tillot noe som deres egen prest ikke tillater. Konsulenten Carmen gjengir det hun opplever som en typisk pårørende-reaksjon: «Hvorfor får ikke vi, for vår sorg er like stor!». Lignende tilbakemeldinger er det også en del av i spørreundersøkelsen. Igjen må det understrekes at det store flertallet (også i Opinion og NorFakta sine undersøkelser) er fornøyd, og opplever at gravferden ble personlig og at de hadde innflytelse.

Det vi antar er et ekstremt eksempel kommer opp i et fritekstfelt i spørreundersøkelsen:

Pga. covid ble både prest og begravelsesagent byttet ut underveis. Spesielt bytte av prest ble en belastning fordi vikaren helt tydelig ikke var enig med opplegget vi hadde avtalt med prest nr1. Unødvendig å belaste pårørende med sine betenkeligheter om å lese opp kransbånd, når det var ønsket og avklart. Enda verre var det med flere tlf om prest1 sin minnetale som prest2 syntes var for lang. Selv på bisettelsesdagen ble det et tema.

Pårørende, spørreundersøkelse

Dette er selvsagt den pårørendes versjon, og vi har ikke noe bredere bilde av hva som skjedde. Likevel mener vi at eksemplet, ved at det plasserer to presters ulike praksis i én og samme gravferd, setter på spissen spørsmålet om hvordan kirke og presteskap manøvrerer mellom regler og skjønn, og mellom lojalitet på felles ordninger og egne prinsipper.

Hva sier prestene selv om dette? Analysen viser at de er klar over utfordringen, men at de ikke oppleve den som så kritisk som konsulentene gjør. En av prestene i A er f.eks. opptatt av at det ikke bør leses for mange kranser i en begravelse, og står nokså hardt på dette i møte med byrå og pårørende. Når vi spør om dette er noe alle prester i prostiet praktiserer, svarer han: «Det tror jeg er veldig individuelt». Tilsvarende i C:

Christian: Jeg opplever generelt at den er veldig rotete den prosessen der.

Calvin: Byråene kjenner oss og vet hva som går med de forskjellige av oss.

I: Snakker dere om dette?

Calvin: Nei.

Christian: I prostiet har det vært tatt opp i hvert fall to ganger dette med hva skal vi gjøre med når familien foreslår sanger som ikke er salmer.

I: Er det stort sett musikk det er knyttet til eller rose-ting og?

Christian: Hovedsakelig musikk.

Prest, C

Her aner vi en spenning mellom to presters tilnærminger. Christian opplever situasjonen som ubehagelig, «den er veldig rotete den prosessen der», og er bevisst på at temaet har vært tatt opp i et forum som både er kollegialt og arrangert av leder. Calvin, på sin side,

husker tydeligvis ikke at det har vært noe forum, og har også en avslappet holdning til det hele: «Byråene kjenner oss og vet hva som går med de forskjellige».

Det må sies at også prestene kan oppleve byråene som ulike, dels i stil og holdning, dels praktisk i forhold til hvordan de utfører jobben og hvilke oppgaver de tar og ikke tar. Det er likevel et klart inntrykk i materialet at slike forskjeller nok kan være irriterende, men at de ikke påvirker prestenes arbeid på samme måte som prestenes varierende praksis påvirker gravferdskonsulentenes opplevelse av eget arbeid.

9.3. Ulikt press

Eksemplene over viser at prester opererer med noe ulike regler og tilnærming. Samtidig er det også fortellinger om at de i utgangspunktet kanskje har samme oppfatninger, men at det oppstår et press i situasjonen som gjør at noen gir seg. Dermed oppstår det et nytt sett med forskjeller, relatert både til type foranledning, hva de pårørende sier og gjør, og prestens (og organistens) tilnærming til situasjonen.

Cecilie: Det er det samme vi opplever med sang og musikk, ikke sant. Vi sitter og er tilbakeholdne i samtalen så har de plutselig hatt samtale med presten, og han har sett inn i disse sorgøynene og klarer ikke stå med verdisynet sitt.

Gravferdskonsulent, C

Cecilies ironiske beskrivelse er ikke bare av en prest som bestemmer seg for å la regler være regler, men av noen som går på kompromiss i forhold til «verdisynet sitt». Dette stemmer med inntrykket vårt i materialet: Selv om noen prester er mer lojale i forhold til kirkens bestemmelser enn andre, betyr ikke det at de følger reglene for reglens skyld. Tvert imot argumenterer de for sin praksis langs flere linjer, som f.eks.: Den kirkelige gravferdens integritet, hva de mener er det beste for de pårørende i sorgprosessen, og at gravferder ikke skal skape for store skiller mellom velstående avdøde med stort nettverk og avdøde som manglet mye av dette. Problemet oppstår når de ikke får gehør for denne argumentasjonen hos de pårørende, og kanskje heller ikke hos de byråansatte. Et eksempel er, som nevnt, noen presters begrunnede prinsipp om ikke å lese opp flere enn et gitt antall kranser (som både handler om at gravferden ikke skal oppleves for lang og hensynet til forskjellsbehandling mellom fattig og rik).

Asbjørn: Jeg prøver å si at vi kan lese blomstene fra de nærmeste hvis det er mange blomster, og det er mange lydhøre for. Men når du kommer på selve dagen og de står oppe i det, så uttrykker de at alt skal bli lest og da er det vanskelig der og da å si nei til det.

I: Så da leser du opp?

Asbjørn: Det har hendt, ja.

I: Men ikke alltid?

Asbjørn: Nei.

Prest, A

Denne forhandlingen kan sies å bidra til ytterligere en omdreining i det byråene beskriver som uheldig forskjellsbehandling. Ikke bare er det ulikhet mellom prestene der det virker som Alfred og Astrid leser så mange kranser det måtte være, mens Asbjørn setter strek ved et bestemt antall. I tillegg oppstår det forskjellsbehandling innen den enkelte prests praksis,

basert på det presset vedkommende opplever. At dette presset kan være betydelig, kommer vi tilbake til nedenfor.

9.4. Oppsummering

Analysen over har utdypet det aspektet ved lokalkirkelig gravferdspraksis som de byråansatte opplever meste problematisk: Ikke de kirkelige bestemmelsene for gravferden i seg selv, men hvordan de forvaltes. Utgangspunktet er de større endringene som har skjedd fra 1990-tallet og fremover, og som særlig skjøt fart fra ca. 2010.

Det er tydelig at mange sider ved den tradisjonelle begravelseskulturen gradvis ble opplevd som «avleggs». Byråene opplever at Den norske kirke ikke har maktet å ta tydelige grep i forhold til dette skiftet men at en i praksis styrer etter to kriterier som konsulentene ikke synes er holdbare: For det første en skjelning mellom ordinære og ekstraordinære gravferder, og for det andre en inkonsekvent unntakstenkning.

Denne uklarheten på institusjonelt nivå blir forverret når det er forskjell på hvordan den enkelte prest forvalter bestemmelsene. Dette kompliserer byråenes arbeid: De må finne sin strategi i forhold hvor de plasserer seg i dialogen mellom kirke og pårørende, og de er opptatt av å skjerme de pårørende og sikre at begravelsen oppleves så fin som mulig for de pårørende. Ytterligere en omdreining i disse forskjellene skjer når pårørende ikke uten videre aksepterer bestemmelsene og legger press på å få gravferden slik de ønsker, og prester forholder seg ulikt til dette fra gang til gang.

De fleste pårørende gir gode tilbakemeldinger på sin mulighet til å påvirke gravferden, men det er også vitnesbyrd, særlig i spørreundersøkelsens fritekstfelt, om at forskjellen mellom ulike prester er vanskelig å forholde seg til. I intervjuene med prestene ser vi at enkelte synes disse uklarhetene og forskjellene er krevende å forholde seg til, men jevnt over fremstår det ikke som noe stort problem. Slik sett er forskjellen i temperatur i henholdsvis konsulentintervjuene og presteintervjuene til ettertanke.

10. Tid og tilgjengelighet

Ett av spørsmålene vi var nysgjerrige på i planleggingen av prosjektet, var om pårørende opplevde at kirken var vanskelig å komme i kontakt med, om de syntes det tok lang tid før presten ringte for å avtale samtale, og en del andre temaer relatert til tilgjengelighet, tid og opplevd tilstedeværelse. I det følgende ser vi på ulike sider ved tidsaspektet rundt begravelsen.

10.1. Når kan byrået komme i kontakt med kirken, og når får de respons?

Når det skjer et dødsfall i Norge, vil de aller fleste først ta kontakt med et begravelsesbyrå, og det er byrået som så sender døds melding og følger opp videre i forhold til kirken. Det bekreftes i intervjuene både med konsulenter og kontormedarbeidere. Dette betyr ikke at det ikke finnes unntak; noen prester har opplevd at de pårørende tar direkte kontakt med dem, og den kontoransatte i A opplever også fra tid til annen at fortvilte pårørende ringer dit først fordi de ikke helt vet hvordan de skal gå frem. Men altså: Dette er unntak.

Hva skjer så når byråene kontakter kirkekontorene fordi pårørende ønsker at begravelsen skal være i Den norske kirke? I alle de tre kommunene virker det som byråene bare trenger å ta én telefon, og så samordnes valg av kirke/kapell, tidspunkt, prest/organist og ev. annet personale (men konsulenter som også jobber i andre kommuner, forteller at det er mer kompliserte prosedyrer i noen av disse). Her fra intervjuet med kontoransatte ved kirkekontoret i B, der vi spør om hvordan den første henvendelsen skjer:

Birthe: I de fleste tilfellene ringer begravelsesbyrået til oss og da setter vi tid for seremoni avhengig av hva slags livssyn, og at de får prest og det de trenger av personell.

I: Og det løses, løses det på én telefon?

Birthe: De fleste gangene ja.

Bernt: Hos oss gjør det det.

Birthe: Vi har en bemanningsplan sånn at så lenge det går bra da at for prester kan ha så og så mange og så lenge alt går bra og ikke for mange er syke løses alt på den telefonsamtalen.

Kontoransatte, B

Beskrivelsen til de kontoransatte stemmer med hvordan prestene opplever det:

Barbro: Det første som skjer er at vi får den i kalender. Og som en e-post fra [kontoret] i B, som tar imot på vegne av hele prostiet, og de har lister over tjenesteuker og sånt, så når alt flyter så følger de bare på det så kommer det til den av oss som står for tur.

I: Så dere får ikke spørsmål om det passer, da vet dere bare at det står i kalenderen?

Barbro: Så må vi bekrefte i kalender at det er mottatt, da.

Prest, B

De kirkelig ansatte i A og C gir lignende beskrivelser, selv om prosedyrene er mer automatiserte i B ved at avtalen legges direkte inn i kalender. Gravferdskonsulentene i B nevner heller ikke dette som noen utfordring.

De byråansatte i A og C er derimot kritiske og trekker frem episoder der det ikke fungerer godt (jf. det «negative paradokset» over).

Carmen: Tid er stressmomentet vårt og du snakket om litt om tilgjengelighet til kirken, vi er jo midt mellom familien og alt dette her, så vi skåner familien for disse vanskelige tingene, men noen ganger blir det merkbart. Når vi har en seremoni på fredagen og vi har samtale med familien på mandagen og vi skal ha annonse inn i avisen, så får vi ikke svar fra prest. De har egentlig lovt at vi skal få svar.

I: Hva slags svar?

Flere i kor: Om de kan!!

Chris: Vi kan ikke sette en annonse i avisen som skal komme inn på tirsdag om vi ikke får svar fra presten.

I: Det får dere ikke av kirkekontoret?

Chris: Ikke nødvendigvis

Gravferdskonsulenter, C

Vi var nysgjerrige på om denne delen av materialet ville avdekke spenning eller konflikt mellom henholdsvis en næringslivslogikk og en byråkratilogikk, f.eks. ved at byråene synes det er krevende å forholde seg til at kirkekontorene har vanlig kontoråpningstid, og dermed ikke kan nås på ettermiddags- og kveldstid eller i helg. Dette fant vi imidlertid ikke, verken hos byrålederne eller konsulentene. Det eneste som kom frem, var at det kan være krevende når et dødsfall blir meldt etter arbeidstid fredag. De pårørende må da vente tre dager før de har fått bekreftet kirke og tidspunkt. I tillegg er særlig konsulentene i C oppgitt over ordningen med mandagsfri for så mange av prestene, noe som gjør at det kan gå enda en dag før familien vet hvilken prest det blir.

Enda en utfordring når det gjelder tidsstyringen, gjelder de gangene de pårørende ønsker å snakke med presten om utformingen av gravferden.

Arnstein: Noen ganger er jo presten med på å hjelpe [med å finne salmer], og det kan bli en utfordring for oss hvis møtet med presten er sent opp mot begravelsesdagen, så har ikke de bestemt seg for salme før de snakker med presten, og vi kan jo ikke si at..., men så sier de at de vil gjerne prate med presten.

Agnete: Det er nettopp derfor det er så viktig at det møtet kunne vært litt før, at presten kunne koblet seg på før. Sånn som han sier jeg føler på det nettopp sånne ting. Det hadde vært så fint om presten kom litt før.

Gravferdskonsulenter, A

Tatt ut av sin sammenheng kan det virke spesielt når en gravferdskonsulent synes det er «utfordring» at en prest skal hjelpe til med å finne salmer. Verken Arnstein eller Agnete er imidlertid imot det. Det de problematiserer er timingen, der byråene har en progresjon i sitt arbeid som verken pårørende eller prester alltid er så interesserte i å følge.

Vi tematiserer ikke denne innledende kontakten i vår spørreundersøkelse, men oppfatter ikke at denne fører til særlig frustrasjon blant de pårørende. Eneste unntak er noen få sitater som forteller om at det var vanskelig for kirkekontorer å få tak i en prest pga. ferieavvikling. Vi tolker dette dithen at majoriteten av pårørende har opplevd seg ivaretatt her, men det er ikke så lett å gi en forklaring utover det. Noen alternative (ev. supplerende) tolkninger kan være: De aller fleste ganger lander kirkekontoret tidspunkt, sted og personal svært raskt og uten komplikasjoner, men gravferdskonsulentene fokuserer i intervjuene på de få gangene

det oppstår problemer (jf. 'det negative paradokset'). En annen mulighet er at byråene er flinke til å skjerme de pårørende for slike forsinkelser, noe som koster en del krefter for konsulentene, men gjør at de pårørende er fornøyde. En tredje mulighet er at disse opplysningene ikke er så viktige for de pårørende hvis de ellers opplever seg ivaretatt, da det er mange andre ting som må «landes» i dagene mellom dødsfall og seremoni.

10.2. Når tar presten kontakt og når ankommer presten kirken?

Opinion spør i sin undersøkelse de som har vært pårørende siste fem år om når de kom i kontakt med Den norske kirke. Resultatet sier ikke noe om hvordan de pårørende *opplevde* dette, altså om de syntes kontakten ble etablert passe tidlig eller for sent. Undersøkelsen bruker også den åpne formuleringen «i kontakt med kirken», som kan lede oppmerksomheten mer på kirkekontoret enn samtalen med presten. Vi ba derfor de pårørende ta stilling til den evaluerende og spesifikke påstanden «Jeg kunne ønske presten hadde tatt kontakt med oss tidligere»:

0 I svært liten grad	1	2	3	4	5 I svært stor grad	N=395
74 %	14 %	5 %	3 %	2 %	3 %	%
291	56	19	13	6	10	N

Det store flertallet er altså ikke misfornøyde her, selv om det er verdt å reflektere over at 29 personer, 6 % av utvalget, krysser av på den nedre del av skalaen. Heller ikke i fritekstfeltene finner vi noe særlig negativt her, med unntak av kun en eller to tilbakemeldinger som går på at det var vanskelig å få tak i prest pga. ferieavvikling.

Prestene selv gir inntrykk av at de tar kontakt så snart de kan, som regel ved å ringe:

Benedikte: Så får vi som regel fort melding fra et begravelsesbyrå med oversikt til presten, med oversikt over salmene og hvem andre som skal medvirke og hvor det er og ikke minst pårørende og kontaktinformasjon til pårørende.

I: Hvor lang tid; tenker dere at dere må ta kontakt med pårørende innen en viss tid eller hvordan er det?

Barbro: Altså, jeg er oppdratt til, det stod tidligere i alminnelige bestemmelser at det skal skje så snart som mulig, og helst samme dag, men når jeg så sist, så jeg at det ikke står lenger, men det er min liksom ryggmarg at senest dagen etter da.

Prester, B

Prestene deler mye erfaring på det vi vil kalle mikronivå når det gjelder hvordan de åpner denne telefonsamtalen, danner seg et inntrykk av den de snakker med, og bl.a. finner en balanse mellom å gi den pårørende muligheten til å si hva som har skjedd og hvordan det går, og samtidig ikke forskuttere selve sørgesamtalen for mye. Dette er imidlertid ikke tema i denne rapporten.

Vi spurte også prestene om når de ankommer kirken til begravelsen. Svarene varierer noe: Borgny sier: «Jeg liker å være der når de pårørende kommer. Så hvis jeg kommer fem på halv tenker jeg at nå er jeg er litt sent ute – hvis det begynner hel». Andre sier tre kvarter, en av prestene oppgir at hun er der minst en time før.

Gravferdskonsulentene har færre sterke meninger om dette temaet enn de foregående. Det kan være fordi de opplever at prestene stort sett tar kontakt raskt, og at frustrasjonen dreier seg mer om tiden det tar å få bekreftet prest. Det kan også være fordi denne delen verken er så synlig for konsulentene, eller noe de er så avhengige av, som en del av de andre temaene

over. I A, derimot, er dette et frustrasjonspunkt. Agnete synes at prestene med fordel kunne tatt kontakt tidligere:

Agnete: De [pårørende] kan ringe og spørre om det og si at presten har ennå ikke ringt oss, ikke sant? Og da er det enkelte som er litt sene, syns jeg, med å koble seg på familien. Alt for sene, egentlig. Noen kan faktisk ha behov for mer tid i den fasen. Det skal skrives minneord, det er kanskje mange rundt i familien som ønsker å ha innvirkning på det. Jeg har opplevd å måtte purre på flere ganger fordi at presten ikke har tatt kontakt, men det er ikke standarden, da. De aller fleste kobler seg på, men jeg synes ofte det tar litt tid.

Gravferdskonsulent, A

Tilsvarende opplever noen konsulenter at det er vanskelig når presten ikke er ute i god nok tid.

I: Når bør presten komme?

Arnstein: Tre kvarter før.

Agnete: Ja.

Arnstein: Da har de tid til å prate med pårørende før det kommer altfor mye folk. Da får de ti minutter på seg. Halvtime før, da begynner det å komme så mye folk at det blir vanskelig. Så jeg vil si at hvis de hadde, kunne vært tre kvarter før, så er det lettere for dem.

Gravferdskonsulenter, A

Konsulentene i A er altså tydelige på hvorfor det er viktig at presten er der i god tid, og dette er et ekko av et av Carls kriterier for en god gravferd: «at presten kommer tidlig og snakker med familien». De pårørende har ofte behov for å avklare noe med presten. Det kan være innholdet i minneordet, kanskje avklare hvem som skal legge på roser, eller kanskje noen trenger å bli beroliget i forhold til en bekymring. For konsulentene er ikke dette samtidig ikke bare et spørsmål om å slippe bekymringer, men om å kunne «være til stede» i gravferden:

Arnstein: Den viktigste oppgaven vi har er at de er til stede for det de skal være. Det samme var med streaming og sånne ting. Det å ha kamera fremme. Du fikk fokuset vekk fra det de egentlig er der for. Og det er også sånn at hvis de skal ha fokus på hvilke sløyfer, så sitter de kanskje og tenker på det halve begravelsen. «Tro om vi glemte noen, å nei, nå glemte jeg onkelen min». Da har du skapt en feil setting for hele greia. Det er det de vil kjenne på og huske på.

Gravferdskonsulent, A

Arnstein ser at det er krefter som bidrar til at de pårørende kan miste fokus, og at de dermed ikke erfarer den prosessen som gravferden som rite legger til rette for. Som vi skal se lenger ned (kap. 12 og 13) er både prester og konsulenter bevisste på dette f.eks. når pårørende blir for detaljorienterte eller opptatt av fasade, eller – som i sitatet her – når nye teknologier endrer settingen. Konsulentene opplever imidlertid at noen prester ikke er tilstrekkelig oppmerksomme på hvordan de kan bidra til rett fokus ved å være ute tidlig og skape trygghet.

Agnete understreker: «Det er ikke standarden, da». Det er unntaksvis at pårørende eller byrå må purre flere ganger på en prest før han eller hun tar kontakt. «De aller fleste kobler seg på». De fleste prester ankommer nok også kirken ca. tre kvarter før. Likevel: Konsulentene, særlig i A og C, synes at prestene ofte kunne tatt kontakt litt raskere og

komme litt tidligere til kirken. Det er liten tvil om at det hadde fjernet et stressmoment for konsulentene. Men begrunnelsen deres er altså hensynet til de pårørende, som kan være usikre, ha behov for at avtaler blir gjort og kjenne seg trygge på utformingen av gravferden – for å kunne være til stede i den.

10.3. Hvor lenge bør en gravferd vare?

Vi er kjent med at covid-19 bidro til at mange gravferder varte lenger enn vanlig, fordi taler og hilsener som ellers ville ha funnet sted under et minnesamvær etterpå, nå måtte fremføres i kirken. Dette kom i tillegg til det vi har oppfattet som en tendens til at gravferdene generelt varer lenger: Flere vil ofte si noe under minneordene, også prestenes minneord har blitt lengre, og det kan være flere musikalske innslag. Dette blir ikke minst synlig i gravferder av offentlig kjente personer der deler av, eller hele, seremonien blir TV-overført.

Både prester og konsulenter var imidlertid samstemte på at dette nokså raskt er kommet tilbake til det normale. Det er likevel utfordringer knyttet til avviklingen av gravferder. Det kan gjelde hvor mye tid det er mellom begravelser og byråenes opplevelse av tidspress.

Vi ser en viss tvetydighet i byråenes utsagn her, som på den ene side er kritiske til prester som ikke klarer å holde orden på ulike talere i seremonien, samtidig som byråene anbefaler de pårørende til å gjøre gravferden til sin.

Birgitte: Det er presten sin jobb. I utgangspunktet har jo vi på alle møtene vi har her fått beskjed om at presten skal holde tiden. For vi kan jo ikke gå inn midt i en seremoni og si hei hei og begynne og rydde. I alle samtaler er jeg kjempetydelig på at dere har 40 til 45 minutter i seremonirommet. That's it. Og det er noe med respekt for neste familie, ikke sant. Og det er noe med de som kommer og for de som sitter der, for det er ikke så gøy å sitte der altfor lenge.

I: Nei. Men det er ikke så lett for presten heller kanskje hvis det blir mye krav om å holde flere taler kanskje?

Birgitte: Jo, men da skal presten si at dette er tiden vi har til rådighet, og de leser gjerne minneordene [på forhånd], det er ikke sånn at de kommer med tidsunderskudd uten at presten har hatt, og hvis det tar lang tid må man faktisk kutte ned på tekstene etterpå, eller droppe en salme, eller hente tiden et annet sted. Men det er ikke så lett, for man vil at det skal være fint og verdig, og da glemmer man bort neste familie, da.

Gravferdskonsulenter, B

Birgittes fremstilling er mangefasettert: Den forteller at det i B har vært flere møter mellom byrå og kirke der også tid har vært tematisert. Videre er hun tydelig på at byråene kommuniserer tydelig til de pårørende at de har en bestemt tidsramme. Ansvar ligger hos den forrettende presten, i forberedelsen ved å se over det som skal fremsies, og underveis ved å ta grep dersom en kommer i sterkt tidspress mot slutten.

Igjen bør det understrekes at også dette er et område der de aller fleste begravelser avvikles uten at det oppstår store tidsproblemer. Vi ser heller ingen interessekonflikt mellom prester og byråer her, begge parter ønsker at gravferdene både skal ha en rolig og verdig fremdrift og samtidig ikke bli for lange.

Noen prester er tydelige i møte med de pårørende her, og Borgny forteller i detalj hvordan hun instruerer pårørende som ønsker å si noe:

Borgny: Hvis bare jeg skal ha [minneordet] har jeg 1000 ord. Det tar ti minutter (ler) og hvis noen andre skal ha noe er mitt litt kortere og det er veldig lurt å øve og det er en helt annen setting når du sitter der og står der, enn å tenke seg hvordan dette blir. Så kan det hende du bruker lenger tid fordi du må svelge eller gråter litt, det gjør ingenting. Men hvis du øver, og har skrevet ned alt, så kommer det til å gå mye bedre.

Prest, B

Andre prester har en litt annen tilnærming. I A er det en utfordring at ledere i noen kristelige miljøer («høvdingene» i sitatet under) ber om å få si noe i gravferden, og så holder på svært lenge med andaktspregede minneord. Det hjelper lite om presten ber om å få se manuskriptet, da talerne sjelden holder seg til dette. Noen prester opplever dette som svært vanskelig, og Arne forteller om hvordan han av og til har måttet gripe inn – så varsomt og respektfullt han kan – både av hensyn til tidsrammen og fordi de ser at mange av de pårørende opplever situasjonen som svært vanskelig. Amund har en litt annen tilnærming:

Amund: Jeg er litt opptatt av at begravelsen at den er liksom siste avskjed, vi sier vi er her for å ta avskjed med Hans Hansen eller ja, og det er familiens siste mulighet til å vise den siste ære, for å bruke et litt gammelt uttrykk. Og da er det viktig for meg da å si at hvis de ønsker å ha tre minneord, så skal de få lov til å to minneord, og hvis de vil ha solosang og lese alle kransene så synes jeg at det skal de få lov til. Okay da tar det et kvarter med kransene, men det er den siste avskjeden og den dagen kommer aldri igjen. Den begravelsen kommer aldri igjen.

Arne: Frem til du har hatt en begravelse med en av høvdingene; da får pipa en annen lyd (latter).

Prester, A

De andre prestene er neppe uenige med Amund i at det å stede et menneske til hvile bare skjer den ene gangen, at det er viktig at familien opplever at de har tiden de trenger og at alle får bidratt med sitt. Samtidig antyder Arne at dette prinsippet ikke bør overkjøre alle andre hensyn i den sammensatte riten som en begravelse er. Vi tolker Arne dithen, også basert på det han sier ellers i intervjuet, at han mener det er problematisk om pårørende og andre fremmøtte så å si fanges i en gravferd som bryter med den implisitte kontrakten en kan tenke gjelder for seremonien, både med tanke på lengde og innhold. Amund svarer at han har forrettet i gravferder med svært lange minneord, og dermed så å si supplerende andakter, men i grunnen synes at det har vært fint og at de andre talene ikke har brutt grunnleggende med hans egen teologi. Diskusjonen i fokusgruppa går ikke videre om dette.

Ytterligere et spørsmål er Birgittes erklæring om at byråene er tydelige på at de pårørende har en bestemt tidsramme til rådighet. Vi tviler ikke på at hun har rett i dette, men spørsmålet er om byråenes mer generelle tilnærming, ikke minst gjennom alle de mulige valgene de pårørende stilles overfor, indirekte bidrar til at gravferden blir lengre og mer krevende å lede for presten.

10.4. Oppsummering

I dette avsnittet har vi diskutert tid som et avgjørende aspekt i gravferdsarbeidet. Fra byråenes side er dette den faktoren der de er mest avhengige av kirken, og samtidig den de har minst kontroll over.

Også her gjelder det negative paradokset: Stort sett ser det ut til at tidspunkt for gravferd, kirke og medvirkende kommer på plass uten komplikasjoner, riktignok i varierende grad strømlinjeformet fra kommune til kommune. De gangene det tar lengre tid, oppleves dette som vanskelig for byråene fordi samspillet med de pårørende og prosessen frem mot seremonien blir mer komplisert. De kirkelig ansatte vi intervjuer, både på kontorene og prestene/organistene, fremstiller prosedyren som grei.

Det samme kan sies om prestens første kontakt med familien: Et klart flertall av de pårørende synes at presten tar kontakt i tide. Samtidig antar vi at Den norske kirke lokalt bør diskutere de kritiske innspillene fra byråene som i første omgang handler om deres eget merarbeid, men i neste omgang argumenterer for at noen pårørende har behov for å bli «trygget» i denne fasen. Slik vi forstår det, handler ikke dette om at presten skal møte familien raskere enn i dag, selv om det kan være grunner til det, men at de får en første kontakt med presten. En tilsvarende argumentasjon opptrer når det gjelder det konkrete spørsmålet om når presten ankommer kirken/kapellet til selve gravferden.

Prosjektet har ikke gått i dybden på spørsmålet om gravferdens varighet, og på administrasjonen av flere gravferder samme dag i samme kirke. Analysen av det lille materialet vi har, peker imidlertid på dette som en sammensatt ledelsesutfordring, både på administrativt nivå og for presten som leder av den enkelte seremoni.

11. Begravelsesbyrå og kirke i samspill

Så langt har vi brukt gravferdskonsulentenes som velinformerte in-/outsidere til å beskrive lokalkirkelige gravferdspraksiser. I det følgende vender vi oppmerksomheten mot byråene selv, og hva materialet antyder om byråenes selvforståelse, posisjoneringsstrategier og relasjonsarbeid til kirken som virksomhet.

11.1. Byråenes posisjonering i gravferdsfeltet

Begravelsesbyråenes rolle i norske gravferder er ikke enkel å definere. Om en studerer historiske fremstillinger (se innledningen og nedenfor) finner en dem ikke, selv om mange av funksjonene fantes distribuert i nabolag, i slekt og hos «bearmenn» (Hodne, 1980, p. 74). Om en går juridisk til verks og leser Gravplassloven, er ikke byråene nevnt, og de har heller ingen fremtredende rolle i relaterte forskrifter.

Likevel, det empiriske materialet forteller en annen historie: Byråene spiller en helt sentral rolle i det en kan betegne som den praktiske, norske gravferdsforvaltningen. Diskrepansen mellom tradisjon og lovverk på den ene side, og den nåværende situasjonen på den annen, tyder på at feltet har vært og fortsatt er i omstøpning. I det følgende beskriver vi byråenes posisjon og analyserer hvordan denne er bygget opp av flere ulike komponenter som styrker hverandre gjensidig. Vi antyder hvordan dette har utviklet seg over tid og i økende grad.

Tid og «time management»

Som vi argumenterte for i forrige avsnitt, handler et første element om tid og «time management». Selv om det finnes unntak, vil de aller fleste norske innbyggere som opplever et dødsfall i nær familie, først kontakte begravelsesbyrået. Byrået vil i løpet av kort tid håndtere liket, ofte med stell og transport, og de vil avtale samtale med familien. Beskrivelsene gitt av konsulentene i C er representative for hele utvalget:

Cecilie: Det begynner med at vi får en telefon som regel, kan og komme på e-post til byrået. Så sier noen «hei, pappa er død» eller det blir meldt et dødsfall og ofte har de en del spørsmål i den forbindelse, hva skal de gjøre. Så avtaler vi et møte da, sånn at de skal få tid til å tenke, altså, det er ikke noe vi ruser, det er etter hva de ønsker.

I: Er det noen som vil ha det med en gang?

Cecilie: Ja. De kommer dettende inn døren, fordi de har hatt dødsfall på sykehjemmet.

Carina: Men det vi vanligvis gjør er at vi sier at nå har det skjedd så mye, er det ikke greit å få tenkt seg? Vi pleier å sende ut en sånn standardmail, «tenk igjennom det før en samtale med oss».

Cecilie: Så kommer det veldig an på hva familiene, du hører ganske raskt om de er klar for å bli spurt litt, eller om de...

Chris: Eller har behov for å ta en dag pause.

Gravferdskonsulenter, C

Prosjektet har ikke undersøkt hvordan pårørende velger byrå i første omgang. I fritekstfeltene fremkommer det at et relativt stort antall har gode erfaringer med et byrå de har brukt tidligere og derfor kontakter dem også nå. For de som ikke har slike kontakter, har konsulentene inntrykk av at stadig søker på nettet. I spørreundersøkelsen spør vi:

Var dere inne på nettsidene til Den norske kirke/byrå?

	Den norske kirke	Begravelsesbyrå
Ja	14 %	72 %
Nei	86 %	28 %

De høye tallene for begravelsesbyråenes nettsider kan være et tegn på at pårørende som ikke allerede har bestemt seg, undersøker på nettet før de velger. Samtidig kan det handle om at byrået (jf. sitatet over) har bedt dem orientere seg i de mange valgene de må ta, om kiste, blomsterdekorasjoner, minnesider osv. Det er også verdt å merke seg at byråene er tilgjengelige døgnet rundt. Tidsaspektet handler altså ikke bare om å være først, men også om å være nær.

Samtalen finner sted enten på byråets kontor eller hjemme hos de pårørende, og den varer stort sett fra 1,5 til 2 timer. Slik konsulentene forteller om samtalen, består den i at de presenterer en lang rekke valg som de pårørende kan ta stilling til. Noen av disse, som f.eks. om en ønsker kirkelig eller annen gravferd, kan noen ganger være avklart allerede på telefonen.

I: Dette møtet, hva ønsker folk?

Carina: Vi spør jo gjerne om det skal være kirkelig eller livssynsåpen eller human-etisk, det er viktig.

I: Spør dere om det allerede på telefon?

Carina: Ja, for det kan være ganske trykk på enkelte steder.

Gravferdskonsulenter, C

Mediatorer

Tidsaspektet – at byråene er de første familien er i kontakt med, og at de er lett tilgjengelige, – bidrar til den andre komponenten i byråenes sentrale posisjon: De blir «mediatorer» mellom pårørende og andre instanser. I norsk kontekst betyr det som regel Den norske kirke fordi det organet som opptre på vegne av soknet er gravplassmyndighet (Gravplassloven § 23), og fordi flertallet av gravferder forrettes etter Den norske kirkes ordning. I tillegg er byrået bindeledd til kommersielle aktører som f.eks. leverandører av varer og tjenester. Denne kombinasjonen av å være først, og å være bindeledd, setter mange betingelser for det videre samspillet. Ikke minst innebærer det at byråene blir de som gjennom de første dagene kommuniserer kirkens ordninger til de pårørende og ev. pårørendes ønsker til kirken.

Full pakke

Den tredje komponenten handler om at byråene tilbyr «full pakke». De pårørende er i utgangspunktet helt frie til å gjøre mange av oppgavene selv. Inntrykket fra materialet er at mange pårørende ender opp med å overlate det meste til byråene. For noen er dette en stor lettelse:

Det var det eneste riktige å få [byrået] til å ta seg av alt. Han gjorde det veldig enkelt for oss i en veldig tung og vanskelig tid da han ordnet absolutt alt.

Pårørende, spørreundersøkelse

Byrået forteller samtidig at noen pårørende ønsker å gjøre mer selv, og at dette både er mulig og ønskelig. F.eks. sier flere konsulenter at de oppfordrer pårørende til å ha syning, og

de beklager at et synkende antall familier synes å ønske det. Arnstein forteller også om familier som i utgangspunktet gjerne vil være med og klargjøre liket:

Arnstein: Ja. Og da er jo, de vil gjerne være med og stelle, men de ender som regel opp med å stå og se. Men da føler de at de har vært med. Vi forbereder dem på hva de skal møte...

Gravferdskonsulent, A

Sitatet antyder at noen pårørende gjerne vil være aktive deltakere i prosessen, kanskje føler at de har en forpliktelse overfor avdøde (f.eks. å påse at han eller hun får sine egne klær), og at det kan være fint å ha denne siste berøringen med avdødes kropp. Arnstein er positiv til dette, selv om det nok forsinker ham noe i arbeidet. Han legger vekt på å forberede de pårørende på hva de vil møte: Både liket og arbeidsmiljøets «jernbenker og det er et forholdsvis kaldt rom». Likevel ender det altså med at de pårørende stort sett blir stående «og se», men at de har en følelse av «at har vært med». Dermed er målsettingen antakelig oppnådd, samtidig som mønsteret leder oss til en fjerde komponent som utgjør byråenes sentrale posisjon: Kompetansen.

Kompetanse

Byråenes kompetanse skiller seg fra typisk profesjonskompetanse ved at den består av kunnskap som ikke krever egen teknisk eller vitenskapsbasert utdanning. Det aller meste av det konsulentene gjør, fra å håndtere liket, sende inn de rette skjemaene, til å planlegge seremonien, er noe alle myndige innbyggere kan gjøre. Vi støter imidlertid på det som er et av kjennetegnene ved vår tids «dødkultur», nemlig at den har blitt spesialisert og profesjonalisert. Konsulentene har rett og slett lang øvelse eller 'mengdetrening' i praksiser som de fleste andre bare er borti noen få ganger gjennom livet og derfor ikke opplever at de mestrer. Det er kanskje dette som skjer når de pårørende, som selv vil stelle liket, ender opp med å stå og se på.

Om vi sammenligner: Det kan virke som begravelsesbyråer i en del andre land har satset på å utvikle en form for spesialistkompetanse, f.eks. ved å markedsføre seg som eksperter innen sorgprosesser eller «management of grief» (Schäfer, 2007, p. 7f). I vårt materiale ser vi imidlertid ikke spor av dette, nesten tvert imot:

I: Nettopp. For dere er tilgjengelige...

Arnstein: Vi er tilgjengelige. Og det er mye av det, ikke sant. Det er også sånn, når et dødsfall har skjedd i hjemmet og alle med hvite frakker har gått hjem, og politi eventuelt, så er det vi igjen, da er det vi som er det bindeleddet mellom den som har gått bort og de pårørende.

Byråansatte, A

Arnstein kontrasterer her de byråansatte med det han kaller «hvite frakker». På oppfølgings-spørsmålet konkretiserer han dette med legen, som «kan være vanskelig å snakke med om du [bare] har vondt i halsen», mens gravferdskonsulenten forteller han «kommer inn fra sidelinjen og kan sette meg i lag med dem, og prate om alt og vi snakker på en vanlig, litt lavere ned, kan du si, enn faglige uttrykk og diagnoser».

Birgitte, konsulent i B, uttrykker det samme: Hun har kolleger som «har jobbet med alt fra bygg og anlegg til sosionomer, til kokk og frisør», og dermed er de mangfoldige og «representerer alt, vil jeg tørre å påstå, mannen i gata».

Konsulentene er samtidig bevisste på at de har en positiv kompetanse, og beskriver denne i relasjonelle termer: «Vi kan jo folk da; vi er gode menneskekjennerer», sier Beate, og «vi klarer nok å avdekke behov hos den enkelte relativt greit». Flere konsulenter snakker om evnen til veldig raskt å fornemme hva slags mennesker og hva slags situasjon de står overfor når noen kommer inn på kontoret, eller de selv drar hjem til noen. Akkurat dette har de til felles med hvordan prestene beskriver sin kunnskap, og vi kommer tilbake til dette nedenfor.

Forlengelse av familien

Det vi her har beskrevet som en slags allmenn, medmenneskelig tilstedeværelse, uavhengig av de hierarkiske kunnskapsregimene som de hvite frakkene representerer, bringer oss til en femte, noe sterkere fortolket, komponent i byråenes posisjon: Ved å fremstå som et vanlig medmenneske, om enn med lengre erfaring i å løse oppgaver knyttet til dødsfall, kan gravferdskonsulenten forstås som en forlengelse av familiens tradisjonelle funksjoner. I tidligere generasjoner fikk den nærmeste pårørende ofte støtte fra slektninger og grendefolk som hadde erfaring med håndtering av døde. Disse representerte levende (og ofte kjønns spesifikke) tradisjoner knyttet til oppgaver med vask, bespisning, pynting, trøst, transport og andre støttefunksjoner (Hodne, 1980, p. 57f; Thoresen, 2019). I dag er en i større grad henvist til kjernefamilien, og familien er innfelt i samfunnet som marked vel så mye som grend, sokn, kommune eller nasjon. Det betyr imidlertid ikke at familie er mindre viktig, heller tvert imot, og antakelig er uken frem mot gravferden sentral for å styrke familiebåndene (Walter & Bailey, 2020).

I dette perspektivet er det interessant å se på byråenes relasjon til Den norske kirke. Lenge kunne dette fremstå utad som et symbiotisk forhold idet nesten alle gravferder var i regi av den daværende statskirken. Både kirkerom og liturgi ble oppfattet som en del av den allmenne felleskulturen. Gradvis har det blitt en forskyvning ved at en lavere andel av befolkningen er medlemmer, og oppslutningen om kirkelige praksiser som tilslutning til læregrunnlag, dåp/konfirmasjon og gudstjenestedeltakelse er synkende. Flere byråer setter nå opp ulike gravferdsalternativer som en meny på nettsidene der Den norske kirke inngår som ett av flere punkter. I tillegg er det en økning i livssyns åpne seremonier med byråets taler og (i noe mindre grad) egne lokaler etter mønstre fra amerikanske 'funeral homes'. Dette er en utvikling som noen av prestene merker seg, f.eks. Barbro som er en av de mer erfarne prestene vi intervjuer:

Barbro: Jeg synes det har blitt en stor forandring i løpet av min tid da, på byråenes rolle, og det irriterer meg litt at de sier «så fint at du kunne hjelpe oss i dag». De er mye mer selvstendige og myndige og vil ha det på sin måte helst, og så prøver de å lirke presten inn i det, «for vi må jo være med» som de sier (ler). Det er en forandring.

Prest, B

Utsagnet forteller om en opplevd utvikling, gradvis og over tiår, der byrået har plassert seg stadig mer sentralt i det nettverket som produserer gravferden. Da Barbro begynte som prest opplevdes kirken antakelig som det selvsagte, «myndige» utgangspunktet, og det var byrået som «kunne hjelpe oss». Spørsmålet er imidlertid om utviklingen må forstås på bakgrunn av at gravferden alltid har vært, og fortsatt er, familiens ansvar, og at utviklingen viser hvordan familier i dag i mindre grad er innfelt i en integrert religiøs kontekst (Hodne, 1980, p. 127; Lappegard, 1994), og i større grad forholder seg til en sekularisert markedskontekst.

Slik sett kan byråenes posisjon være et resultat av deres sensitivitet i forhold til nordmenns forhold både til familie og religion. Nedenfor presenterer vi funn som viser at noen pårørende er opptatt av at gravferden ikke skal være «for kristen» eller «for religiøs». De kjenner en fremmedhet i forhold til språket og teologien i kirken. Samtidig fremgår det like klart at mange pårørende, og ikke minst den avdøde, har en nær tilknytning til kirken og opplever det som helt naturlig å ha en kirkelig begravelse. En kan kanskje si at byråene «sender på begge frekvensene». På den ene side er de tilstrekkelig distanserte fra kirken til å fremstå som nøytrale og åpne for familiens ønsker. På den annen side er de nært nok tilknyttet til at de oppleves som en naturlig kontakt mellom de pårørende og kirken.

11.2. Går byråene inn i tradisjonelt pastorale roller?

Avsnittene over peker på en relativt ny utvikling der byråene på den ene side fremstår som mer livssynsnøytrale virksomheter. Det tradisjonelle inntrykket av nærhet til, og kanskje identifikasjon med Den norske kirke, kan synes svekket. På den andre siden er det tegn til at byråene overtar noen av kirkens tradisjonelle funksjoner ved i økende grad å tilby seremoniledere, og i noen grad også egne seremonirom. Hvordan ser dette ut i materialet?

Agnete: Jeg er veldig klar på at vi ikke er kirka, vi skal ikke være det, heller. Kirka er kirka og de har sine ansatte. Så jeg skiller veldig på det. Hva er min rolle og hva er andre sin rolle?

Gravferdskonsulent, A

Agnetes respons er i utgangspunktet representativ for de øvrige konsulentene. Primært hjelper de til med det praktiske, noe som også beskytter dem fra å gå for dypt inn i de pårørendes personlige opplevelser av tap og sorg. Carl slår fast, på samme måte som flere av kollegene: «Vi skal ikke være sjelesørgere», og Carmen supplere: «Vi skal være tilretteleggere»:

I: Men skjønner de fleste pårørende det?

Carmen: Ja, de gjør det.

Gravferdskonsulent, C

Tydeligheten på rolle er ikke bare en hjelp for konsulentene til å unngå slitasje i møte med krevende dødsfall og fortellinger, men den bidrar også til en viktig forventningsavklaring for de pårørende. Konsulentene i C mener bestemt at de pårørende skjønner dette. Det er heller ikke noe i de andre fokusgruppeintervjuene som rokker ved det inntrykket.

Likevel er ikke bildet entydig: Det kan virke som den posisjonen byråene gradvis har etablert, gjør at konsulentene faktisk inntar det vi kan kalle en pastoral rolle eller funksjon. Dette er ikke overraskende: Selv om både prester og byråansatte forteller om stor variasjon blant pårørende, der noen kan oppleves som svært forretningsmessige i sin tilnærming, er ikke dette hovedinntrykket. De fleste vil oppleve situasjonen som uvant, unik og preget av alvor. Dermed er byrået desto mer avhengig av å få de pårørendes tillit:

Arnstein: Det jeg tror vi merker størst er tillitten til at deres kjære blir godt ivaretatt på en verdig og ordentlig måte. Hele prosessen, at selv om det ikke er en syning, så blir det stelt og kledd på de klærne de ønsker, ikke sant. (...) Og så handler det veldig mye om spørsmålene. Hva skjer? Hva er gjort når vi kommer for eksempel i kirka, er det noe vi må gjøre? Er det noe vi må tenke på? Ikke sant. Og da er det at vi planlegger sammen

hvordan vil dere ha det? Bærere? Hvordan gjør vi det i kirken? Vi trygger dem i prosessen så de skal ha mest mulig ro til begravelsen er over.

Gravferdskonsulent, A

Nøkkelordet i sitatet er «tillit». Arnsteins tilnærming er at mange pårørende er sårbare og trenger å være trygge på prosessen frem mot og gjennom gravferden. Dette handler for det første om behandlingen av liket, og dermed kanskje om dødens tilstedeværelse i familien. For en del pårørende er dette et fremmed og tabubelagt felt, og vi tolker Arnstein slik at mange er bekymret for at ting ikke går ordentlig for seg i rom de ikke selv har tilgang til. For det andre sitter pårørende med mange spørsmål siden dette er en situasjon de kommer i bare noen få ganger. I sitatet dreier spørsmålene seg om seremonien. Det handler om å bli trygge på hva en selv skal ha gjort og kan gjøre, men det kan også uttrykke et behov for at de andre som kommer til gravferden opplever at den er som den skal være. Dette er i alle fall et aspekt som blir nevnt av flere konsulenter.

Arnstein: Og noen ganger ringer de bare for å snakke, de kan ringe sent om kvelden og de får ikke sove, de gruer seg og lurere på ting. For eksempel. «Jeg ligger og lurere på om han endrer farge, vi skal ha syning i morgen. Jeg gruer meg så mye». Og da får de tak i oss døgnet rundt, ikke sant, det kan være at de bare får prate litt, og så hører man at de slapper litt mer av. (...) De kan ikke ringe noen andre. Ja, sånn som presten, det har jo vært litt utfordrende for noen å få tak i presten, ikke sant.

Byråansatt, A

Vi vet ikke om den type nattlige samtaler Arnstein her refererer til, er representative. Også andre konsulenter fortalte at møter som i utgangspunktet hadde en forretningsmessig agenda, fikk et sterkt personlig og emosjonelt preg når de pårørende fortalte om avdøde. En av konsulentene var nysgjerrig på om de på denne måten tok noe dynamikken ut av prestens sørgeamtale. Det det var ikke inntrykket vårt etter å ha snakket med prestene.

Når det gjelder åpningstider, er det liten tvil om at byråene markedsfører seg som tilgjengelige døgnet rundt, mens informasjon om tilgjengelighet er vanskelig å finne på lokale, kirkelige nettsider. Kirkekontoret har vanlig åpningstid, mens det gis lite veiledning om når en kan ringe de ulike ansatte.

I tillegg aner vi at Den norske kirke, antakelig for å spare penger, overlater en del oppgaver til byråene som kirketjenere utførte tidligere. «Kirketjenere er en litt utrydningstruet rase», sier Barbro prest. Og kirketjenere i en av kommunene forteller om økt press på arbeidstiden, med stordrift og krav til detaljert dokumentasjon på tidsbruk.

Gravferdskonsulentene i B forteller om arbeidet i kirken frem til begravelsen:

Birgitte: ...blomstene levert fra leverandører, og så kommer musikere tre kvarter før. Det er ganske fullt liv i kirken under den prosessen av å sette det opp.

I: Og da møter dere også noen kirkeansatte?

Bente: Ikke nødvendigvis, det er ikke alltid det er kirketjenere.

Birgitte: Her er det ikke kirketjenere. Noen ganger er det det hos dere?

Bente: ja, men ikke i (sted i kommunen).

I: Så dere blir bare låst inn?

Birgitte: Nei, vi har nøkkel selv, eller så er det en nøkkelboks på utsiden av kirken.

Gravferdskonsulenter, B

På denne måten kan en si at byråene overtar både det som har vært tradisjonelle kirkelige-offentlige oppgaver, og det som har vært et innarbeidet bilde av den klassiske norske presten (hvorvidt det faktisk har vært slik overalt, vet vi lite om): En som er tilgjengelig til de tider noen har behov for en prest (Støylen, 1945). Samtidig må det sies at de prestene vi snakket med, gjør seg tilgjengelige for familien når de først har fått kontakt:

Bertine: Jeg pleier å si i samtalen og at de kan ringe hvis det er noe dere lurer på, og særlig hvis det er et søsken som bor langt unna og ikke kommer før to dager før gravferden. Eller har behov for, og selvfølgelig også hvis det er et veldig tragisk dødsfall og du opplever at du må inn og hjelpe med et annet type nærvær, så pleier jeg å gjøre meg ganske tilgjengelig og si at de skal ha lav terskel for å ta kontakt.

Prest, B

Denne mulige forskyvningen i rolle mellom prest og byrå er ikke et hovedtema i vårt prosjekt, derfor er det bare antydnet her. Det kan imidlertid virke som noen pårørende oppfatter at det er byrået som har en hovedrolle i gravferdsarbeidet: Byrået er tydelige på sin posisjon, og det virker som det skapes et inntrykk av at det er de som ordner alle avtaler med kirkekontor, inklusive sted, tid og personell.

«Kan ikke få rost begravelsesbyrået nok. De er ikke betalt med penger. Presten var imøtekommende og forståelsesfull».

Pårørende, spørreundersøkelse

11.3. Byråene som Den norske kirkes formidlere av teologi og liturgi

Et punkt der byrå og kirke kommer i inngrep med hverandre, er når pårørende har ønsker for gravferden som ikke ligger innenfor de allmenne bestemmelsene for kirkelig gravferd. Vi kommer tilbake til selve spørsmålet om personlige seremonier nedenfor, så her dreier det seg kun om samspillet mellom konsulenter og kirkelig ansatte.

Igjen, i de fleste tilfeller foregår samarbeidet uten problemer. De fleste steder tar byråene opp spørsmål om salmer og innslag i samtalen og lager oppsettet for gravferden sammen med de pårørende. Oppsettet er basert på lister byråene har over de mest brukte salmene, et standard repertoar for ev. musikk som kommer i tillegg, og kontakter til musikere. Byrået sender vanligvis forslag til oppsett til prest og organist som godkjenner: «Det meste er kurant», sier prestene i B, «vi får det ganske ferdig fra byrået», og de pårørende er «veiledet greit i byrået». En av prestene i B understreker at hun alltid formelt godkjenner, mens de andre ser ut til å ta det til etterretning.

Denne prosedyren virker å være så innarbeidet at den tas som en selvfølge av alle parter. I fokusgruppeintervjuene med gravferdskonsulentene kom det frem at de ikke gjør det på helt samme måte når pårørende tilhører andre tros- og livssynssamfunn. Jo mer forskjellig dette er fra Den norske kirkes gravferder, jo mer tilbakeholdne var konsulentene med å legge føringer for selve seremonien. Da ble oppgavene mer fokusert på elementene omkring.

I forholdet til Den norske kirke fungerer altså byråene fortsatt som veiledere for utformingen av liturgien, og de ser ut til å legge mange av premissene før de pårørende har snakket med prest eller organist. Dette ser ut til å være ukontroversielt for de involverte. En utfordring oppstår derimot når pårørende har ønsker som står i spenning til kirkens bestemmelser.

Arnstein: Det er ingen problem for oss å veilede og hjelpe til å sette opp de vanligste brukte salmene i begravelsene. Men det er jo alle de unntakene, når det blir avvik og unntak fra det som er mest vanlig. Da er det mange ganger det blir en utfordring.

Gravferdskonsulent, A

Dette er et stadig tilbakevendende frustrasjonspunkt for konsulentene, ikke overraskende gitt vår analyse om uklar regelforvaltning over. Byråene er ikke alltid helt enige seg imellom: Noen går inn i en meklerrolle der de prøver å forhandle frem en forståelse mellom pårørende og kirkelig ansatte. Andre, som f.eks. Arnstein, velger å kun viderefremme kirkens policy til familien, og så blir det opp til dem om de vil gå videre:

Arnstein: Vi har fått vite fra presten hva som kreves i en kristen begravelse. (...) Det er ikke vits for meg å snakke med en prest for jeg vet svaret. 'For nå har dere så mange ønsker til denne seremonien som fraviker fra Den norske kirke, at jeg lurer på om vi skal finne et alternativ'. I en kristen begravelse er utgangspunktet at det skal være et kristent innhold.

Byråansatt, A

Vi kommer tilbake til selve problemstillingen om musikkvalg og personlige varianter lenger ned. I denne sammenheng er poenget dynamikken som skapes gjennom byråenes særegne posisjon:

For det første velger kirken i praksis å overlate spørsmål om liturgi og teologi til gravferdskonsulenter. Dette inkluderer å fortelle de pårørende hva som passer og ikke passer, og som dermed kan bli utslagsgivende for hvorvidt de velger en kirkelig gravferd eller ikke.

For det andre krever denne formidlingen gjennom tredjepart en forenkling og formatering av spørsmålet om hva som gjør en gravferd til en kirkelig gravferd, og det virker som løsningen på dette har vært å formulere et sett med regler eller bestemmelser. Som nevnt, er disse nedfelt i ordningen for gravferd vedtatt av Kirkemøtet, gjennom skriv og i møtepunkter mellom f.eks. prost/prester, kirkeverge og byråer.

Vår analyse av gravferdskonsulentenes språk om dette kan tyde på at de ikke bare formidler hva som er kirkens regelsett for gravferden, men indirekte også formidler en forståelse av gravferden *som* regelsett. «Vi har fått vite fra presten hva som kreves». Lignende utsagn finner en også hos de andre konsulentene i A og C, og det er betegnende at ord som går igjen er «lov», «rammer», «obligatorisk», «fravik», «avvik», «godkjent», osv. Forsker spør bl.a. de byråansatte i A hva de ser som deres rolle i «å forme den delen av begravelsen» som gjelder salmene, og svarene viser at spørsmålet tolkes som et spørsmål om hva som er «lov» og hva som er «listeført».

For det tredje kan denne regellogikken forsterkes – og kompliseres – fordi Den norske kirke i de fleste kommuner også er lokal gravplassmyndighet og forvalter et annet regelsett: gravplassloven og de forskrifter og andre regler som er gitt i medhold av denne. En av de kirkelig kontoransatte vi intervjuet i prosjektet, Bernt, hadde tidligere arbeidet som gravferdskonsulent:

Bernt: Som byråmann kunne jeg strekke meg litt lenger for å få til en seremoni et sted eller få den og den musikeren, men nå er hendene mer knytt jeg har det og det regelverket å følge og du kan på en måte ikke gå utenom det regelverket. Du får ikke gravd der fordi du tilhører ikke den regionen, nei da får jeg ikke gjort noe med det

(...) så er det i forhold til bruk av gravferdslov og sånne ting, det er et lovverk vi blir styrt ut ifra med tanke på størrelse på steiner og alt mulig så det er liksom nå er det litt mer den at jeg vil ha den, det kan du ikke få for da bryter vi loven. Det kan man ikke gjøre.

Kirkelig kontormedarbeider, B

Det er kanskje å strekke det langt å si at Bernt er selvkritisk til sin fortid som gravferdskonsulent, men det virker som erfaringen av å nå representere en annen institusjonell logikk har vært lærerik og har gitt ham noen nye perspektiver. En utfordring synes uansett å være å formidle at Den norske kirke forvalter to nokså ulike sett med regelverk knyttet til samme hendelse. Ytterligere en utfordring er at gravplasslovens regler synes å være vanskeligere å forhandle med enn gravferdsordningens alminnelige bestemmelser. Det kan være flere grunner til dette:

For det første er det enklere å forstå for de fleste at det må være en viss ordening på en gravlund, der én grav må tilpasses mange andre. Det er vanskeligere for mange å akseptere tilsvarende regler for en seremoni der én familie skal markere avskjeden til en kjær.

Dersom vi, for det andre, følger både Wouters og Heelas & Woodhead, forstås gravferden nå i økende grad som et sted der en kan uttrykke egen sorg, takknemlighet og spiritualitet, og en kan gi et autentisk bilde av den som har gått bort (Holloway et al., 2013). I langt mindre grad forbindes seremonien med det å legge et menneske i Guds hender i tråd med kristen forståelse.

For det tredje er det vanskelig å ikke følge Norges lover, bl.a. fordi det følger sanksjoner mot dem som bryter dem. Dette er annerledes i møte med liturgien: For en pårørende som tenker at gravferden må være kirkelig, er det naturlig å trekke sine ønsker dersom presten nekter. Men for andre, er det nå enkelt, og antakelig i økende grad normalisert, å velge en livssynsåpen gravferd.

11.4. Byråer mellom det kommersielle og filantropiske

Begravelsesbyråer beskyldes til tider for å gjøre seg (uforholdsmessig) rike på andre menneskers sorg (Bailey, 2010; Røst, 2012). Også noen av prestene i intervjuet antydte noe lignende, om ikke med adresse til alle byråer, så *noen*. I det vi oppfattet som et spissformulert øyeblikk sa f.eks. Casper: «...jeg opplever at de har én ting i hodet, og det er å selge begravelser til flest mulig...».

Noen av konsulentene vi snakket med var klar over disse holdningene. Bl.a. Birgitte:

Birgitte: Da jeg var ny fikk jeg veldig tydelig beskjed om at de skal ikke til deg i sørgesamtale, de skal til deg med det praktiske og du skal ikke være noen sjelesørger overhodet og jeg synes det ble kaldt. Han prentet inn at «du er selger», og det ser ikke jeg på meg selv som i det hele tatt. Vi tilrettelegger, det skal ikke være sånn at vi sitter og pusher på den fineste kisten, ta den dyreste, det er ikke sånn det fungerer. Det er sånn noen fremstiller det i noen intervjuer, og går ut og sier som ting jeg ikke synes er forenelig med hvordan vi jobber på kryss og tvers av byråene.

Gravferdskonsulent, B

Birgitte formidler et bilde av gravferdskonsulenten der profitt og salg ikke er en drivende kraft. En kan selvsagt innvende at en god selger også evner å selge seg selv til en forsker i en fokusgruppe, og derfor nedtone en helt nødvendig side ved det å drive et firma. Likevel

opplever vi ikke at konsulentene la skjul på at de må tjene penger: De snakket åpent om at samtalen med de pårørende avsluttes med at de blir enige om et prisoverslag og at de pårørende signerer en kontrakt. Likevel er det tydelig at det ikke er dette som motiverer dem i det daglige arbeidet. Det er i langt større grad å møte stadig nye mennesker på en ordentlig og passe empatisk måte, og å sørge for at gravferden blir så fin som mulig for de pårørende. Slik sett passer de godt til den holdningen Bailey identifiserer hos konsulentene hun har sett på, og som hun betegner med et begrep hentet hos Bolton: «philanthropic emotion management» (Bailey, 2010).

Dette innebærer også at de prøver å være sensitive overfor kunders ulike økonomiske forutsetninger og tilbyr pakker som er best mulig tilpasset disse:

Agnete: Du kan sitte med en familie hvor du tidlig får følelsen av at her er det noen med økonomiske begrensninger. Og da fører vi jo samtalen dit at du er jo ikke nødt til ha en kistedekorasjon til tre og et halvt, du kan gjennomføre en seremoni med røde roser, ikke sant.

Gravferdskonsulent, A

Som vi skal se senere, kan dette også innebære en viss kritikk mot kirkens krav om at musikken i en gravferd helst skal være «live» og ikke ferdig innspilt. Konsulentene, som vet hva alle elementer i gravferdsarbeidet koster, opplever at de ser tydeligere enn prestene og organistene hvor mange tusenlapper ekstra dette medfører.

Samtidig kommer en ikke unna at byråene, som kommersielle aktører, ikke bare passivt må sørge for at bunnlinjen går i pluss. I tråd med næringslivets logikk vil de arbeide for å øke omsetningen.

Arnstein: En familie som aldri har hatt dødsfall før, ikke sant. Det er vi som skaper behovene deres. Hvis ikke vi sier hva de har bruk for, så vet de ikke at de har bruk for det. Og da kommer vi tilbake til mye av det som kan kollidere med kirken sin måte å gjøre ting på, det at hvis vi prøver å skape behov for dem av ulike årsaker, så føler de at det må vi jo ha. Så tar de kontakt med en prest; nei, det går ikke. Ikke sant.

Gravferdskonsulent, A

Arnstein er oppmerksom på dynamikken i byråets arbeid, både i selve samtalen og litt mer overordnet: De tilbyr ikke bare en nøytral pakke med nødvendige varer og tjenester, men det er svært mange graderinger som en kunde må forholde seg til. Det gjelder både hva en vil kjøpe, og hvilken utgave en velger av det en kjøper. Arnstein vet også at om han er tilbakeholden med alle variantene, kan han antakelig også spare kirke og pårørende for noen runder med forhandlinger. Spørsmålet er hvor realistisk det er at mange byråer skal begrense sin egen portefølje på denne måten.

Carina: På det møtet går vi gjennom alt av praktisk, og det er masse informasjon, og masse de må ta stilling til.

Gravferdskonsulent, C

Carinas fremstilling stemmer med det de andre konsulentene forteller om samtalen mellom byrå og pårørende. De pårørende kommer med brosjyrer, og/eller lenker til aktuelle nettsteder. Når Carina sier at det er «masse de må ta stilling til», understreker det at den kommersielle logikken formaterer gravferden som en meny med valg. Dette gjelder uansett om konsulentene ser seg selv som selgere eller ikke. Vi vil også antyde at når konsulenter sitter i flere hundre slike samtaler over noen år, får de mye detaljert informasjon og

«fingerspitzgefühl» om endringer i folks ønsker og behov. Når slike erfaringer aggregeres av flere konsulenter i samme firma over tid, aner vi konturene av en proaktiv «prosument»-tilnærming der byråene står i fare for å drive utviklingen i en mer markedstilpasset og ekspanderende retning.

11.5. Oppsummering

I kapitlet har vi først vist at gravferdsbyråenes sentrale posisjon er sammensatt av en lang rekke komponenter. Disse har vokst frem over tid og fremstår som gjensidig forsterkende: Tidsaspektet, der byråene treffer de pårørende først og setter tempoet for den videre fremdriften, er ett eksempel. I tillegg kommer mediatorrollen, muligheten for å tilby de pårørende en alt-i-ett full pakke og en lenge opparbeidet kompetanse. Byråene fremstår slik som en forlenget familiefunksjon og som symptom på at familier ikke først og fremst forgrener seg som storfamilie og grend/bygd, men som kunder i markedet.

Denne sammensatte posisjonen gjør at byråene på mange måter kan beskrives som den nye presten, samtidig som de paradoksalt nok bidrar til en sekularisering av virksomheter som tradisjonelt har vært bestemt som religiøse, jf. Walters tredeling over. Vi har også pekt på at Den norske kirke i praksis har eksportert ansvaret for den første kommunikasjonen om sine riter til en ekstern tredjepart, og at det er tendenser til at byråene ikke bare formidler reglene, men også formidler det «skjulte pensum» at liturgien er å forstå som et regelsett.

Denne plasseringen av liturgien i en regel-logikk forsterkes muligens av det faktum at kirken også de fleste steder er lokal gravplassmyndighet, og *kontrasteres* samtidig i forhold byrået som representerer en meny- og fritt valg-logikk. Dette er ikke i motsetning til at de konsulentene vi møtte, fremstod som langt mer fokusert på å gi mennesker en god opplevelse av gravplassen enn av å øke firmaets bunnlinje.

12. Stabilitet og endring

Så langt har analysen tematisert prosessene frem mot gravferden, med særlig vekt på samspill og spenninger mellom byrå og kirke. I de to siste analysekapitlene fremhever vi endrings- og forhandlingsprosesser i samspillet mellom pårørende, ansatte, gravferdsordninger, rom/tid og materielle elementer.

12.1. Den norske kirkes gravferd: Fortsatt et selvsagt valg for mange

Utgangspunktet er, ikke overraskende, at et flertall av pårørende fortsatt opplever at kirkelig gravferd er et selvsagt valg, og kanskje ikke en gang oppleves som et «valg» (jf. det vi over beskriver som byråenes formatering av gravferden). I spørreundersøkelsen ba vi de pårørende ta stilling til følgende utsagn:

«For meg/oss var det selvsagt at begravelsen var i regi av Den norske kirke»:

0 I svært liten grad	1	2	3	4	5 I svært stor grad	N=395
2 %	0%	2 %	5 %	11 %	80 %	%

Vi stilte flere kontrollspørsmål som bekreftet samme sterke tendens, og vi fant overraskende små forskjeller med hensyn til alder (verken avdøde eller pårørende), kjønn, inntektsnivå eller utdanning. Vi spurte pårørende om de var i tvil om avgjørelsen, og fikk et like entydig negativt svar som det positive over. Vi spurte om de valgte kirkelig gravferd fordi avdøde ønsket det fordi det er grunn til å tro at valg av gravferdsform da oppleves mer som gitt og mindre som aktivt valg.

«Jeg/vi valgte Den norske kirke fordi avdøde ønsket det»:

0 I svært liten grad	1	2	3	4	5 I svært stor grad	N=395
6 %	3%	6 %	6 %	14 %	66 %	%

Svarene bekrefter funnet i Opinions undersøkelse at pårørendes ønsker er avgjørende, men en noe mindre dominerende faktor for de som faktisk har vært pårørende enn for de som uttaler seg mer generelt om hva en bør legge vekt på. Det er vanskelig å forklare grunnen til dette, men en kan anta at når selve begravelsen kommer, er det mange hensyn som melder seg som en ikke tenker over når en svarer hypotetisk. Avdødes ønsker er neppe mindre viktig i og for seg, men må samtidig balanseres med en del andre ting.

Hva er de viktigste grunnene til at så mange pårørende velger Den norske kirke? Der Opinion ga respondentene alternativer å velge mellom, brukte vi fritekstfelt. 176 av 395 respondenter skrev inn i feltet. Resultatene bekrefter langt på vei Opinions: Et enkelt ordsøk viser at «tradisjon» (i over 30 felt) og «medlem» (over 25) er sentrale. «Avdøde» forekommer også ofte, men inngår i ulike konstellasjoner: Dels uttrykkelig, at dette har vært avdødes ønske, men vel så ofte med henvisning til at avdøde var medlem, troende, at kirken betydde mye for avdøde (også om avdøde ikke selv var kristen). Medlemskap og tilhørighet er knyttet til at avdøde og/eller pårørende er døpt/konfirmert/viet i kirken, og at flere familiemedlemmer er gravlagt der. Her er det også enkelte som knytter dette til bestemte kirkerom og bestemte prester.

En god del bruker ord som «naturlig», «selvsagt», «ingen andre alternativ». I det siste ligger det neppe at pårørende ikke vet om alternativer til kirkelig begravelse men at dette vil være unaturlig for en selv. I forhold til «tro»/«troende» er det en del bevegelse: Noen

understreker egen eller avdødes tro, andre beskriver det som barnetro, og andre igjen fastslår at avdøde var medlem og ev. kjente tilhørighet men uten selv å være troende. Det er noen få som også nevner at kirkelig begravelse oppleves «verdige», «ordentlig» og utført med «profesjonalitet».

Et interessant trekk ved fritekstfeltene er bruken av pronomenet «vi». Det forekommer 59 ganger i fritekstfeltene til dette spørsmålet, mens pronomenet «jeg» forekommer 11. Riktignok forekommer «min» 19 ganger, men da er det utelukkende i relasjonelle formuleringer som «min kjære», «min kone», «min far». Vi leser dette som bekreftelse på at den som formelt sett er nærmeste pårørende er sterkt familieorientert, og at en «individualisering» i gravferdsfeltet primært er å forstå som «subjektivering», altså at mennesker gjør valg uavhengig av tradisjonelle, institusjonelle rolleforventninger. Individualisering betyr ikke at de handler eller ser på seg selv som alene.

12.2. En utvikling mot det mindre selvsagte – og med gradvis flere alternativer

Spørsmålet er så om det skjer bevegelse i dette feltet, og hva slags bevegelse. Når Opinion spør deltakerne (hele panelet): «Hva slags gravferd ønsker du for de du er pårørende til?», svarer altså 60 % Den norske kirke (se innledningen over). Hos Jølstad/Norstat fordeler svarene seg slik på spørsmålet «Hva slags gravferdsseremoni ønsker du ved din egen bortgang?»:

	2014	2016	2019
Livssynsåpen gravferdsseremoni	20 %	18 %	10 %
Seremoni i regi av Human-Etisk forbund	7 %	7 %	7 %
Seremoni i regi av Den norske kirke	46 %	45 %	57 %
Seremoni i regi av annet tros- og livssynssamfunn	5 %	4 %	5 %
Vet ikke	22 %	27 %	21 %

Sammenlignet med Den norske kirkes andel av gravferder i dag kan det se ut til at en står overfor en markert nedgang. Dette gjelder særlig når en går bak tallene hos Opinion og Norstat og ser på aldersfordelingen. Samtidig er det altså fortsatt en høy andel som ønsker Den norske kirke, og om en skal tro Norstats undersøkelse fra 2019, er denne gruppen til og med i vekst.

Når vi i fokusgruppeintervjuene spurte prester og gravferdskonsulenter om hvordan de opplever forholdet mellom stabilitet og forandring, fikk vi flere svar. Dels reflekterte begge gruppene over det vi kan kalle endringer i kontekst og forutsetninger for gravferdsarbeidet. Særlig reflekterte gravferdskonsulentene over endringer i hvordan pårørende forholder seg til de ulike gravferdsalternativene.

12.3. Endret kontekst for norske gravferdspraksiser

Siden de tre kommunene A, B og C befinner seg i ulike deler av landet, og er demografisk sett ulike kommuner, varierer svarene både når det gjelder hvordan de oppfatter pårørendes ønsker og behov og hvordan de ser på egen og andres egen virksomhet i feltet. Til sammen gir likevel gravferdskonsulenter og prester et bilde av stabile men likevel gradvis endrede forutsetninger for Den norske kirke som gravferdsaktør.

Endret byråkultur

Vi har allerede pekt på byråenes mer og mer sentrale posisjon i norske gravferdspraksiser. De fleste konsulentene som deltok i fokusgruppene har lang erfaring, og ser tydelig hvordan byråene ikke bare har ekspandert med flere oppgaver. Rollen har også endret seg fra en slags utvidet og privatisert klokkefunksjon til dagens profesjonelle firmaer. Samtidig setter konsulentene ord på endringer av mer kulturell art, som belyser endringer i mange nordmenns måte å forholde seg til død og begravelser på. Carl, for eksempel, forteller at bransjen var meget konservativ da han begynte, og noen av de kvinnelige konsulentene forteller om problemer de hadde med svart dress som den selvsagte kleskode. Nå er det større rom for mangfold og for en annen atmosfære:

Carl: Vi kan se det på kistene, vi har en som heter «ocean» som er med blå og med kompass på og det hele. Vi har fått hvite bærebarer, og det er veldig uvanlig. Det er mer farger i byråene, ikke sant, det er rosa og andre har oransje og så videre. Så byråene er litt mer modige, de tør å skille seg ut fra konkurrentene. Før var alt svart og hvitt.

Cecilie: Det er ikke lenger høye menn med litt grått hår. Veldig mange unge i byråene her i C på vei inn, og det er veldig spennende å se.

Gravferdskonsulenter, C

Dette er i tråd med en bemerkning fra Barbro:

Barbro: Det er stadig flere som snakker om å feire det livet som har vært, synes jeg, og det er selvfølgelig når noen dør gamle og mette av dage. De vil ikke det skal være så dystert. Feire livet.

Prest i B

På bakgrunn av sitatene vil vi antyde at byråene har fanget opp en kulturell endring i stemningsleie og repertoar i møte med død og avskjed, jf. prosument-holdningen vi beskrev ovenfor. Dette er endringer som på den ene side finner sted på et mikro-nivå som små justeringer. De kan gi seg utslag som en fargestripe på en dressjakke eller et forsiktig signal til designer av en nettside. Mens endringene, på den annen side, er med og produserer en nokså annen helhet hva gjelder atmosfæren mennesker opplever som naturlig i møte med et dødsfall. Et spørsmål til Den norske kirke kan være om en lokalt og sentralt har en *modus operandi* som gir samme kontakt med slike endringer.

Pårørende som mer aktivt handlende og involverte

I B trekker prestene særlig frem at pårørende har blitt mer aktivt handlende og involverte i begravelsene:

Benedikte: Det er fler og fler som ønsker å si noe selv i begravelser av de pårørende. Det hender at de tenker at «presten har den rollen der», «du må jo være med» (ler), men vi vil holde minneordet selv. Og det er jeg glad for. Folk har blitt mer myndige.

Bertine: Og kanskje også mer kreative på hvordan de skal gjøre ting.

Benedikte: De er så vant til å stå foran forsamlinger. Unge i dag er drillet på det, så det er veldig naturlig for dem å gjøre det med mindre de tror de skal komme til å knekke helt sammen. Så den troen på at de skal klare det selv er større.

Prester, B

Benedikte kobler altså økt eierskap fra pårørendes side til endringer som skjer i kulturen. «Unge i dag er drillet på å stå foran forsamlinger», og det ligger mellom linjene at de da også

er vant til å formulere seg. Det gjelder også inklusive om personlige relasjoner og emosjoner. Alle prestene vi snakker med er i utgangspunktet glade for dette, flere av dem oppfordrer de pårørende til å holde egne minneord. De har erfaringer for at det er godt for familien å på denne måten både bearbeide egen sorg og uttrykke sine følelser, noe som også bekreftes i forskning på mer personlige gravferder (Holloway et al., 2013). Samtidig er det refleksjon i fokusgruppene både om praktiske spørsmål til hva sørgesamtalen egentlig blir, og om kvalitetssikring av minneord og tidsbruk.

Den økte myndigheten henger også sammen med økte økonomiske ressurser hos mange pårørende:

Barbro: Det har vært en profesjonalisering på medvirkende, blitt et mye høyere nivå på solister og på de musikalske bidragene. Mulig det handler om en velstandsøkning, at man har råd til å bruke mer på det kanskje, vet ikke.

Prest, B

Den økte profesjonaliseringen henger, som Barbro påpeker, nøye sammen med økonomiske forhold. Den kan også ses i sammenheng med byråenes mer ekspansive rolle. Prestene i B omtaler noen begravelser som store kulturelle opplevelser, både fordi de har dyktige organister og fordi mange pårørende hyrer inn anerkjente kunstnere/artister. Slik sett kan vi se en ulikhet mellom kommunene.

Økende kundementalitet?

At innbyggere både har blitt mer myndige og har bedre økonomi, kan også bety at de nærmer seg gravferden og aktørene som tilbyr gravferdstjenester slik de nærmer seg andre kundeforhold. Prosjektets interesse for hvordan ulike praksiser og institusjonelle logikker forhandles, gjorde at vi spurte om dette i fokusgruppene.

Både prester og gravferdskonsulenter understreker at det er stor forskjell fra familie til familie. Noe av det mest krevende og samtidig fascinerende ved å være konsulent er at en veldig raskt må fornemme hvem en ny pårørende er. Noen er fortvilte, kjenner seg sårbare og er glade for all hjelp. Andre har ikke slike behov. Noen pårørende går inn i en prosess der det er viktig å bruke tid og trekke inn hele familien, mens andre er mer forretningsmessige.

Carmen: Folk er vant til å få det som de vil.

Carina: 'Det må vel gå an', og sånn og sånn.

Carmen: Jeg synes det er en dreining mot at folk blir mer.

Carl: ...kravstore.

Carmen: I hvert fall har mere ideer om hvordan de vil ha ting.

Cecilie: Du sa det litt i stad, med åpen seremoni så shopper de fra øverste hylle, det er på en måte et prakteksempel.

Gravferdskonsulenter, C

Denne ærlige utvekslingen «bak kulissene» bryter noe med den generelle omtalen av pårørende i fokusgruppene som virker preget av ekte empati med mennesker i sorg. En slik empati forhindrer imidlertid at de ser kritisk på sider ved hvordan folk møter gravferdssituasjonen, noe som blir enda tydeligere når en forholder seg til mange pårørende over flere år.

Den siste bemerkningen fra Cecilies side kan tolkes som en forsiktig selvkritikk på vegne av byråene: Vi forstår «åpen seremoni» som den type livssyns åpne seremonier byråene selv tilbyr, og veksten i slike gravferder portretteres her som både et symptom på og en driver for en tydeligere kundeholdning. Samtidig må dette balanseres med andre beskrivelser, som vi kommer til nedenfor. Det må også understrekes at beskrivelsen av økt kundementalitet ikke først og fremst bør leses som moralsk forargelse fra konsulentenes side, men henger sammen med erfaringer av hva som kan hjelpe pårørende til å møte sorgen på en åpen måte.

Carina: Og så har du de som skal vise utad. De har vi litt med å gjøre. Det må jo være perfekt, og fasaden vet du, og programmet og bildet og da kan du retusjere. De kan holde så lenge på med bare programmet at jeg blir svimmel. Og så allikevel blir det ikke helt. Ja, det er sånn helt hinsides og de er så detaljfokuserte og det blir så mye at det skal så lite til for at noe går galt. Og dermed så «åååhh».

Cecilie: Men det tror jeg også har noe med sorgen å gjøre, at noen fjerner seg litt fra sorgen med å være totalt detaljorientert, og så må vi håndtere det.

Gravferdskonsulenter, C

Carinas beskrivelse og vurdering kjenner vi igjen også hos konsulenter og prester i andre kommuner. De mange valgmulighetene, kravet til perfeksjon («ingenting er liksom godt nok for mor», som en av konsulentene sier), og noens behov for å fremvise en vellykket gravferd kan gjøre at en «fjerner seg litt fra sorgen» som Cecilie sier. Dette er imidlertid ikke lett å ta opp med den pårørende.

12.4. Ukjent prest – ukjent kirke

Vi har sett at byråene kan bli frustrerte når det er vanskelig å få avklart kirke, tidspunkt og kirkelig personell. I fokusgruppene med konsulentene kommer det opp en side ved dette som handler om en litt annen form for usikkerhet som en del pårørende kan føle på:

Cecilie: Så kommer det til dette med prest. Og nå er det ikke lenger en menighetsprest som følger deg fra vugge til grav, så de har ikke relasjon til prestene. De er usikre, og er så redde for hvilken prest de får. Det er veldig ofte vi hører, 'er han veldig konservativ, er det for mye gudeprat?'

Carmen: 'Er det mørkt?'

Cecilie: Ja. Og det er litt sånn vondt å sitte i samtalen og oppleve. For vi har jo stort sett gode prester, men vi kan ikke ta ifra dem den usikkerheten før de har møtt presten.

Gravferdskonsulenter, C

De pårørende er ikke bare usikre på hvem som blir presten, men vel så mye på hvem presten egentlig er. En bakgrunn kan være at mange familier ikke har noen prest i deres nærmiljø som de kjenner. En kan diskutere om beskrivelsen av en fortid med «en menighetsprest som følger deg fra vugge til grav» stemmer overens med virkeligheten. Lenge flyttet prestene oftere enn de gjerne gjør nå. Vi tolker derfor Cecilie mer som at presten i dag oppleves som mindre synlig i lokalmiljøet, særlig i bymessige områder.

Dette er i tråd med hvordan de kirkelig ansatte opplever det. Flere av prestene har arbeidet i ulike typer menigheter og understreker hvordan bygd og by/tettbebygd område gir helt ulike kontekster for gravferdsarbeidet.

Denne reduserte synligheten handler ikke bare om at pårørende savner relasjon til en prest, men trolig om at de har liten kjennskap til prester overhodet. Dermed kan det virke som de baserer seg mer på noen arketyper av prester, f.eks. slik disse er formidlet i film, bøker, eller via vandrehistorier – f.eks. innen familier. Denne frykten for at det skal være «veldig konservativt», overdrevent «mye gudeprat, og «mørkt», stemmer godt overens med den skepsisen Sommer finner i sitt materiale (2021). Konsulentene synes det er vanskelig å møte disse. bekymringene.

Cecilie: Ja. Og det er litt sånn vondt å sitte i samtalen og oppleve. For vi har jo stort sett gode prester, det har vi jo, men vi kan ikke ta ifra dem den usikkerheten før de har møtt presten.

Carina: Eller før vi vet i alle fall hvem som er prest.

Cecilie: (...) Jeg opplever at vi har veldig gode prester hos oss, for det meste. Men dette er et veldig usikkerhetsmoment for familien.

Gravferdskonsulenter, C

I tillegg til usikkerheten om prest, nevner særlig konsulentene i C utfordringer med kirkerom. I avsnittet om flerpraksis og énpraksis over nevnte vi problemer som kan oppstå når kirken er utilgjengelig for gravferd grunnet andre arrangementer. Konsulentene forteller at dette er vanskelig for pårørende å forstå, særlig for de som har bodd lenge på stedet og til og med vært aktive bidragsyttere i aktiviteter knyttet til det aktuelle kirkebygget.

Cecilie: Fordi denne kirken er så viktig for de. Og det konseptet kirken, det er ikke bare en kirkebygning, det er her vi er døpt, det er her vi har konfirmert alle ungene våre, det er her vi giftet oss, og det er her vi har gått i gudstjeneste. Og så blir de på en måte fratatt det når de skal gravlegges, og det er veldig sårt oppi sorgen og veldig uforståelig.

Gravferdskonsulent, C

Valg av prest

Usikkerhet om presten bringer oss ett skritt nærmere fra endringer i kontekst til endringer i den konkrete gravferdsavviklingen. Dette gjelder pårørendes påvirkningsmuligheter i valg av prest.

For det første ser vi av materialet at det er tegn til at mange pårørende tar initiativ for å få den presten de ønsker. Dels kommer det til uttrykk i spørreundersøkelsens fritekstfelt, der en god del pårørende oppgir at de hadde «egen prest».

Kontakten med begravellesbyrået var meget god. Vi valgte å finne prest selv jfr avdødes referanse, og nærme families referanser.

Spørreundersøkelse, fritekstfelt

I sitatet er det ikke helt klart om den pårørende kjente presten, eller fikk ham eller henne anbefalt. Uansett har det tydeligvis opplevdes godt å ta kontroll over situasjonen. Det sies ikke noe om hva som foranlediget behovet for å gjøre dette valget. I de fleste responsene er det en prest familien kjenner fra før, enten gjennom vennskap og slektskap, eller fordi dette har vært den foretrukne blant flere prester i menigheten.

Gravferdskonsulentene som opererer i storby er åpne på at de har egne lister med prester som de kan kontakte dersom de pårørende ikke i utgangspunktet ønsker den presten de blir tildelt. Dette tilspisser seg, for det andre, når de pårørende ikke får tillit til presten etter det første møtet og derfor ikke vil at vedkommende skal forrette i deres gravferd.

Carmen: Så har vi noen ganger der det kræsjer og vi får tilbakemelding på at vi må ha ny prest. For 'her er det en som ikke skjønner oss i det hele tatt', eller er en mørkemann. De ringer gjerne fortvilet fordi de ser ikke for seg at dette skal bli en fin stund, og det er jo det vi vil at det skal. Da sier vi, 'da har vi mulighet til å leie inn en prest'. Ja, da gjør de det. Da betaler de for å få en annen prest.

I: Hvor finner dere den presten, da?

Carmen: Da ringer vi noen som er pensjonister, vi har en liten liste.

Chris: Kirkens nødhjelp (ler).

Carmen: Og noen ganger har vi fått hjelp fra kirkekontoret og, fordi de vet om prester som kan være litt kontroversielle. Og da hender det at vi får byttet uten at familien får en kostnad.

Carina: Og noen ganger gir jo familien beskjed om at vi vil ikke ha den og den presten.

I: Ja, allerede før de møter dere første gang?

Carina: Ja, på telefonen.

Gravferdskonsulenter, C

Det er tydelig i materialet at dette er et tema som oppleves ulikt av byrå og kirke, og der handlingsrommet for pårørende avhenger mye av hvilke ressurser de har mulighet til å sette inn. Kanskje er temaet et eksempel på ulike logikker i konflikt, og på det vi over beskrev som forskjeller på énpraksis- og flerpraksisvirksomheter.

I et kundeforhold i en énpraksisvirksomhet er det en selvfølge at en kan skifte virksomhet, og i de fleste tilfeller også skifte til en annen ansatt. Dette oppleves mindre selvsagt for de som har sin identitet som medarbeidere i en flerpraksisvirksomhet, der forståelsen av virksomheten som fellesskap gjør det problematisk å forholde seg som regulær kunde og be om en ny prest.

I tillegg til denne spenningen mellom ulike praksiser, oppleves situasjonen ulikt for de forskjellige aktørene: For konsulentene er det viktig å imøtekomme kunden. En vet om prester som er mer eller mindre vanskelige, og en skulle gjerne som byrå hatt kontroll over hvilke prester en kan bruke, jf. hva vi skrev over om byråenes avhengighet av kirkens rutiner. For den pårørende er det en vanskelig situasjon hvis en ikke kan ha tillit, eller klarer å kommunisere godt, med den personen som skal lede riten der en tar farvel med sine kjære. Det oppstår lett frustrasjon når en opplever å ikke å ha noe styring med dette:

Kjemien mellom presten som hadde vakt den uken, stemte ikke med familien. Jeg hadde store utfordringer med å få en prest som familien kjente til og ønsket på ha på hjemmebesøk og forrette ved bisettelsen. Var ikke klar over hvor vanskelig det er å få velge en annen prest enn den som har vakt og at det er prosten som BESTEMMER. Jeg trodde at kirken stod med åpne armer for å møte en familie som var i sjokk og dyp sorg over å miste ektefelle og far helt plutselig uten sykdomstegn og forvarsel. Slik opplevde ikke familien møte med kirken. Etter en vond og strid kamp fikk vi tildelt en prest vi var godt fornøyd med.

Pårørende, spørreundersøkelsen

For denne pårørende fremstår muligheten til å velge prest som uttrykk for en diakonal holdning han eller hun forventer av kirken.

For kirkens ansatte oppleves det også vanskelig, men på andre måter. En kan lett tenke seg at noen prester er mer populære enn andre, og at det dermed oppstår skjevheter blant de ansatte som er krevende å forholde seg til. En av prestene opplever at slike bytter skaper rot i tjenesteuker og andre fordelingsystemer. En av prestene hevder å ha opplevd at han ikke hadde hatt mulighet til å ta gravferden når det passet best for byrået, pga. logistikk med biler, og byrået da brukte egen prest uten å informere de pårørende om den egentelige grunnen. I ett fritekstfelt forteller en pårørende at avdøde ønsket en kvinnelig prest og at de fikk det. I fokusintervjuet med prestene kommer det frem at noen av de selv, eller nære kolleger, har opplevd at pårørende ønsket en annen prest fordi presten var kvinne, homofil eller melaninrik.

12.5. Endring i pårørendes valg av gravferdsordning

Vi har sett at for svært pårørende mange er det naturlig og selvsagt å ha kirkelig gravferd etter at et familiemedlem har gått bort. Likevel hender det at de ender opp med å ha en ikke-kirkelig gravferd, eller i alle fall må ta dette til seriøs vurdering. Samtidig ser det ut til at et økende antall pårørende har bestemt seg for ikke-kirkelig gravferd allerede idet de møter byrået første gang. I det følgende ser vi på begge disse dynamikkene.

Når den pårørendes ønske om kirkelig gravferd utfordres

I alle konsultentsamtalene er det fortellinger om pårørende som møter byrået med en klar oppfatning om at de ønsker kirkelig begravelse, men så viser det seg nokså raskt at det oppstår problemer. Ett eksempel er når Carl forteller om pårørende som kommer med en liste med sanger og innslag som han umiddelbart forstår at ikke vil bli godkjent, men som de ikke har tenkt at kunne være noe problem.

Det hadde vært interessant å forske på hvordan gravferdskonsulenter møter ulike typer ønsker i dette grenselandet. Noen steder virker det som de pårørende raskt penses over på tanken om en livssynsåpen gravferd:

Beate: Så opplever jeg og en del ganger at «nei, nei, vi skal ha en kirkelig begravelse med prest, og så, når man begynner å snakke om de ønsker denne samlingen skal inneholde, spesielt av musikk, da kan det jo hende at man må.

Bente: ...bytte.

Beate: Ikke sant, fordi de vil ha sånn og sånn avspilling, de vil ha sånn og sånn av den og den, og da kan det hende at vi sier at da kan det være at en livssynsåpen seremoni er det du skal ha. For du har jo en liturgi du skal følge, ikke sant. Så ved å velge det blir det ikke egentlig sånn som de ønsker.

Gravferdskonsulenter, B

Konsulentenes vurdering av at ønskene peker i retning av livssynsåpen gravferd, ser i vår analyse ut til å resultere i to mulige resultater: Enten følger den pårørende byråets innspill, og det blir f.eks. en livssynsåpen gravferd. Alternativt velger den pårørende å trekke noen av sine forslag for å få seremonien innenfor kirkens krav. Inntrykket er at første mulighet særlig gjelder i møte med byråder som har egne talere (ev. noen faste de leier inn) og har gode rutiner. Men også byråder som er mer tradisjonelle, er åpne for at det kan bli et slikt utfall.

Det gjelder i A, der Arnstein er opptatt av at de pårørende skal oppleve prosessen som «verdig». Han presiserer:

Arnstein: Verdighet er for den avdøde og det er for familien. Og hvis de pårørende er veldig imot et kristent innhold, så forsvinner jo litt av verdigheten for dem.

Adelheid: Men ber om en kirkelig begravelse da?

Arnstein: Nei, det er jo akkurat det jeg sier. Det er akkurat det de ikke ber om, det er det jeg prøver å få de til å forstå at de ikke ber om. De forstår ikke selv at de ønsker ikke egentlig en kirkelig begravelse. De skjønner ikke selv at de har et alternativ. Da må vi fortelle at det dere ønsker nå, det fraviker så at en prest vil aldri gå med på [det].

Gravferdskonsulenter, A

Det som imidlertid kan skje i en kommune som A, når konsulenten er så tydelig, er at de pårørende velger å trekke noen av sine egne ønsker, så det kan bli en kirkelig gravferd. Den sistnevnte muligheten synes å være en baktanke i Arnsteins strategi:

Arnstein: Jeg ønsker at begravelsesseremonien skal være i kirka. Jeg liker at det er et kristent innhold og alt det her. Men min veiledningsrolle i forhold til jobben min, er at når alt fraviker så mye, så er det ikke nødvendigvis at de velger. Sånn at når jeg setter fokus på at dere er så langt unna, okay, da går de fleste med på et kompromiss. Så snakker vi med presten.

Gravferdskonsulent, A

Forskjellen i strategi og utvalg henger ikke bare sammen med det enkelte byrås innstilling og kompetanse, men har å gjøre med hva slags lokal kontekst en befinner seg. Der flertallet anser det som selvsagt å ha kirkelig gravferd, ser det ut til at flere pårørende velger å nedtone egne ønsker. Der det er mer vanlig med human-etiske eller livssynsåpne gravferder, er antakelig motivasjonen mindre for å forhandle med prest og organist. Samtidig må det understrekes at dette er et komplekst bilde fordi lokalkultur er sammensatt, og fordi ingen lokalsamfunn bare er lokale lenger, men «glokalt» mottar impulser fra hele verden.

Når den pårørendes allerede har bestemt seg for ikke-kirkelig gravferd

Vi spør konsulentene i B om hvordan de innleder den første samtalen med de pårørende, enten dette foregår på telefonen eller når de har satt seg ned på byråkontoret eller hjemme hos de pårørende.

Bente: Vi må jo spørre om de skal ha en seremoni med prest eller livssynsåpen eller human-etisk, eller...

I: Og hva svarer, de svarer selvfølgelig ikke det samme, men hva er det vanlige?

Bente: Det er jo mest kirke, men det er jo mer og mer livssynsåpne og.

Beate: Ja, jeg synes det.

Gravferdskonsulenter, B

Bente setter her ord på det vi kan kalle en dobbelthet. På den ene side er dette fortsatt et stabilt felt, ikke minst i den delen av B som kan karakteriseres som bygd: «Det er jo mest kirke», som hun sier. Men det er også tegn på at noe er i emning og endring, selv om det foreløpig kanskje er beskjedent. Hun tilføyer: «Men det er jo mer og mer livssynsåpne og». Slike «helt åpne» seremonier fremstår ikke lenger som «alternative» sammenlignet med det som er den opplagte normalen. For mange har kirkelig seremoni blitt én av flere likestilte

muligheter. Slik kommuniseres det også ofte på byråenes nettsider (jf. den tidligere omtalte menylogikken).

Carmen: Men jeg tror det har blitt et mye bedre tilbud; og det har blitt mye større bevissthet rundt dette at du kan velge helt åpen.

Gravferdskonsulent, C

Selv om det ikke er et hovedfokus i vårt prosjekt (men et opplagt tema for videre forskning), fulgte vi sporet i retning andre begravelsesformer et lite stykke i fokusgruppene og analysen.

Et første tema er forholdet mellom humanistisk gravferd i regi av Human-etisk forbund, og livssynsåpne gravferder som enten har taler fra byrået eller ordnes helt av familien selv. Her er konsulentene klare i sin oppfatning: Veksten i livssynsåpne gravferder skjer vel så mye på bekostning av humanistiske som av kirkelige gravferder:

Cecilie: Nå er det nesten bare de som selv er medlem i human-etisk som velger det. Før var det nok mange flere som valgte det. (...)

Gravferdskonsulent, C

Inntrykket er at humanistisk begravelse er i ferd med å bevege seg fra å være det generiske alternativet for alle som ikke ønsket begravelse i statskirken, til nå å fremstå mer som et tilbud til (aktive) medlemmer. Dette sammenfaller i tilfelle med tallene fra Jølstad/Norstat sin undersøkelse. Disse konstateringene fra konsulentenes side sammenfaller også med en uttalt skepsis til Human-etisk forbund som gravferdsaktør fra noen av de konsulentene vi intervjuet:

Birgitte: Fordi human-etisk opplever jeg hvert fall at de er mye mer rigide enn kirken noen gang sinne har vært.

Beate: Enig.

Birgitte: Det er helt håpløst å samarbeide.

Bente: Ja.

Birgitte: Det kan jeg ikke si (ler)

Gravferdskonsulenter, B

Når vi spør hva disse frustrasjonene består i, er svaret dels de reglene som gjelder, som noen av konsulentene altså synes er vel så strenge som Den norske kirkes, dels at noen av talerne fra Human-etisk forbund oppleves krevende å samarbeide med. I en av kommunene der avstandene er størst, kan det også være praktisk vanskelig å få tak i en taler i tide.

Så langt humanistisk gravferd. Hva er så motivasjonen til de som velger en livssynsåpen seremoni? Bente skisserer to:

Bente: Noen ønsker noe annet for da får de lov til det de ønsker, mens for andre blir det helt feil å ha en prest rett og slett, at det var ikke i avdødes ånd overhodet, så det er helt uaktuelt.

Gravferdskonsulenter, B

Den motivasjonen Bente refererer sist, gjelder de som ikke opplever det riktig å ha en kirkelig gravferd. «Det var ikke i avdødes ånd overhodet», sier hun, og i dette kan det ligge flere ting: Vedkommende var kanskje ikke medlem, bekjente seg ikke som troende, eller opplevde på andre måter kirken generelt og/eller kirkelig gravferd spesielt som fremmed i forhold til egen identitet. Når en ser på hvordan spørreundersøkelsene viser et komplekst

samspill mellom avdødes og de pårørendes ønsker, kan vi ikke utelukke at også de pårørendes opplevelse av egen integritet har betydning for om de kan tenke seg en kirkelig gravferd.

Vi kan kalle denne motivasjonen for *prinsipiell*. Ikke fordi den nødvendigvis er resultat av filosofiske overveininger, men fordi den fremstår som fundamental i forhold til hvem den avdøde var. Den motivasjonen Bente nevner først, fremstår derimot som mer *pragmatisk*, og handler om de pårørende får «lov til det de ønsker» i en livssynsåpen gravferd. Her kan en ane at det er mer rom for forhandlinger. Situasjonen reiser spørsmålet om Den norske kirke bør vurdere en annen utforming av sine bestemmelser. Vi kommer tilbake til dette siste aspektet, og dermed innhold og utforming av livssynsåpne gravferder sammenlignet med de kirkelige, nedenfor. Spørsmålet i denne omgang gjelder hvordan konsulentene forstår endringen i seg selv. Carina beskriver en erfaring fra livssynsåpne seremonier:

Carina: Jeg merker ofte at andre som er deltakere i seremonien kommer bort etterpå og sier at dette var en veldig fin... Som regel så, ja, du ser at folk er fornøyd i kirkelig og, men her er det mer sånn, 'dette var...!'.

Carmen: 'Sånn skal jeg og ha'.

Carina: Ja.

(...)

Carmen: I hver eneste sånn seremoni vi har så hører du alltid når de går ut at noen sier 'sånn skal jeg ha det og'. Det er den smitteeffekten. Jo flere som er gjest, om vi kan kalle det det, eller deltaker i en sånn seremoni, så går det sånn, 'vet du hva, jeg var i en seremoni som var sånn og sånn'.

Gravferdskonsulenter, C

Slik vi opplevde gravferdskonsulentene, var dette ikke en vurdering som var farget av at byråene selv står for mange av disse seremoniene, og at noen av de konsulentene vi intervjuet selv hadde kurset seg til talere. Vi oppfatter at dette er deres genuine inntrykk, filtrert gjennom mange års erfaring med å møte pårørende og andre deltakere på vei inn og ut av gravferder.

Hvilken vei går utviklingen videre, og i hvilket tempo?

Vi har identifisert endringsmønstre som peker i retning en økning i livssynsåpne gravferder. Ett tegn er gravferdskonsulentenes opplevelse av et entusiasme-språk mellom pårørende som kommer ut fra henholdsvis kirkelige og livssynsåpne seremonier. Vi har også med oss resultatene til Opinion, som viser at yngre generasjoner er mindre sikre på de ville valgt Den norske kirkes gravferdsordning enn det eldre generasjoner er.

Det siste poenget samsvarer også med hvordan flere gravferdskonsulenter opplever det, basert på deres mange samtaler med pårørende:

I: Vil [kirkens dominans] endre seg når de pårørende ikke lenger har den barnetroen eller et forhold til kirken?

Birgitte: Det vil jeg tro. Det er mange jeg sitter med som sier at nå var jo mor medlem av kirken, så vi tar det den veien her. Det er unaturlig å gjøre det annerledes for henne, men for oss... Den kommer ganske ofte opp.

Gravferdskonsulenter, B

Når det gjelder kirkelig ansattes refleksjon over endringene, finner vi i første omgang to ulike erfaringer. På den ene side virker de fleste prestene nokså ubekymrede med tanke på en nedgang.

I: Merker dere en endring mot at det er mer livssynsåpne hvor byråene selv har taler?

Bertine: Jeg registrerer det liksom ikke så mye, de får holde på (ler).

Barbro: Jeg vet flere av de jeg kjenner i byråer har den rollen

Borgny: Men da er vi jo ikke inne i bildet så det kan hende det er en økning, men vi merker det ikke.

Prester, B

En nøkkelsetning her er Borgnys bemerkning: De livssynsåpne gravferdene passerer så å si bak ryggen på prestene. Fortsatt er det mer enn nok gravferd på arbeidsplanen til samtlige, og dermed merkes ikke en så gradvis og forsiktig nedgang som dette. Barbro registrerer at «flere av de [hun] kjenner i byråer har den rollen», noe som jo gjør at de kunne fått en litt annen rolle og status i forhold til presten når det f.eks. gjelder faglige samtaler. Men foreløpig er dette ikke eksplisert.

På den annen side er det ansatte som opplever utviklingen mer tilspisset og sin egen posisjon som mer truet. Det er kanskje ikke så overraskende at den som tydeligst uttrykker dette i materialet, er en organist.

Camilla: de mente jeg burde sette på en CD og da fikk jeg høre av gravferdsagenten at hvis jeg hadde lyst at den norske kirke skulle fortsette å ha gravferd for folk, burde jeg være mer medgjørlig.

Organist, C

Camilla markerer seg i intervjuet som en tydelig motstander både av å avspille innspilt musikk og av bestemte repertoarvalg. Vi vet jo ikke om hun gjengir gravferdskonsulenten korrekt, men dette er uansett uttrykk for hvordan hun opplever situasjonen. Fra hennes ståsted er både kirkens og hennes egen profesjonelle integritet kommet under sterkt press.

12.6. Oppsummering

Forandring har vært et underliggende tema i hele rapporten, men nå har vi særlig satt søkelys på noen av de mest sentrale endringsprosessene i materialet.

Vi innledet med å påpeke at norske gravferdspraksiser er preget av stabilitet og tradisjon, og at det fortsatt for mange pårørende er selvsagt å ha gravferden i kirkelig regi. For noen betyr dette at de ikke oppfatter at de står i en valgsituasjon i det hele tatt. Samtidig merker vi at stadig flere reflekterer over hvordan gravferden skal være, noe som også avspeiles i byråenes kommunikasjon på nett og ellers.

Kapitlet har diskutert endringsprosesser i det vi kan kalle gravferdspraksisenes kontekst. Vi har pekt på byråkulturen som ifølge konsulentene har beveget seg fra «svart og hvitt» i retning av mer fargerike uttrykk. Både byråer og prester forteller om pårørende som er mer aktivt handlende og tar styring i forberedelse og gjennomføring. Dette kan også gjenspeile det vi litt normativt har kalt «økt kundementaltitet».

Et konkret utslag av de endrede forutsetningene merkes i spørsmålet om prest. En av konsulentene opplever at mange pårørende har så liten kjennskap til kirken at dette blir en utfordring. Det er ikke bare at de ikke vet *hvem* presten er, men de vet ikke helt *hva* en prest

er. Dette skaper uro, og for noen også et behov om å få kontroll over situasjonen ved å velge prest selv.

I det siste avsnittet analyserte vi forhandlingene om slags gravferd de pårørende ønsker og vil få. Vi diskuterte to ulike utgangspunkt: Dels der pårørende ikke har tenkt noe annet enn en kirkelig ordning, mens det så viser seg at ønskene de har for seremonien er i konflikt med kirkens bestemmelser. Dels så vi på situasjoner der pårørende på forhånd hadde bestemt seg for ikke-kirkelig gravferd, og på hvilke alternativer som da melder seg. Kapitlet ble avsluttet med noen vurderinger av utviklingen fremover.

13. Kirkelig gravferdsordning til forhandling

I dette kapitlet utdyper vi hvordan «det personlige» i gravferden forhandles mellom pårørende, byrå og kirkelige praksiser. Vi ser nærmere på hva aktørene legger i begrepet, hvordan det forholder seg til ønsket om «mindre kristne» gravferder, og på musikkens sentrale betydning. Deretter diskuterer vi de kirkelige ansattes refleksjoner om hvordan utviklingen av mer personlige seremonier legger betingelser for gode gravferdsopplevelser, og vi fokuserer særlig på prestenes tilnærminger til disse forhandlingene.

13.1. Erfaringer med kirkelig gravferd som «personlig» gravferd

Som nevnt flere ganger i rapporten, bekrefter prosjektets spørreundersøkelse tidligere funn: De fleste pårørende opplever at gravferden ble slik de ønsket, med mulighet for å forme den i pakt med hvem den avdøde var. I vår undersøkelse stiller vi bl.a. spørsmål, med to ladede svaralternativer:

«Hadde du ønsker for begravelsen som ikke står i kirkens vanlige ordning? Det kan f.eks. være at du ønsket musikk som ikke er 'religiøs', bruke ferdiginnspilt musikk, lese andre tekster, ha gjenstander i rommet som minnet om avdøde». N = 395.

NEI, jeg hadde ingen spesielle ønsker for begravelsen utover å følge kirkens vanlige ordning.	68 %
JA, jeg hadde ønsker for begravelsen som jeg var spent på om presten ville godta.	32 %

Selv om en stor majoritet virker tilfredse med eller ikke ser noen hensikt i å gjøre endringer på kirkens ordning, gjelder ikke det alle. Omlag en tredel av respondentene hadde ønsker som de var spent på om presten ville godta.

Videre stilte vi to spørsmål som tematiserer noe av det samme: For det første om deltakerne opplevde at begravelsen fikk et personlig preg, og at avdødes liv kom frem. Spørsmålet gikk både til de som svarte nei og ja på spørsmålet over.

«Begravelsen hadde et tydelig personlig preg, der avdødes liv kom frem på en fin måte»:

0 I svært liten grad	1	2	3	4	5 I svært stor grad	N=395
0 %	1 %	2 %	7 %	21 %	70 %	%

Dette må tolkes slik at de fleste som hadde ønsker utover standard gravferdsordning, opplevde at de fikk det de ønsket seg. Opinion spør om de pårørende opplevde at de kunne påvirke seremonien som helhet, og i enkeltdeler. Også der er det høy skår. Vårt spørsmål gjelder i høyere grad resultat enn prosess, dvs. om begravelsen hadde et «personlig preg» og avdødes liv kom frem på en fin måte»: 70 % krysser av for «svært stor grad», og til sammen ligger 98 % i den «positive delen» av skalaen.

Vi stilte også et spørsmål i motsatt retning:

«Jeg følte meg fremmedgjort i begravelsen»:

0 I svært liten grad	1	2	3	4	5 I svært stor grad	N=395
86 %	7 %	2 %	2 %	1 %	1 %	%

En kan innvende at spørsmålet er noe uklart, og at det inkluderer flere aspekter enn bare det personlige preget. Likevel mener vi at dersom pårørende *ikke* hadde opplevd at avdødes liv kom frem, ville de skåret høyere her.

Undersøkelsen tyder altså på at begravelser i Den norske kirke oppleves som «personlige» og at pårørende som har ønsker utover det vanlige, stort sett opplever at ønskene blir imøtekommet. Dette inntrykket må likevel holdes sammen med gravferdskonsulentenes oppfatning av det vi har beskrevet som et entusiasme-språk mellom livssyns åpne og kirkelige gravferder, og eksemplene på et negativt paradoks i denne delen av materialet. Vi ser også spor i spørreundersøkelsens fritekstfelt av at enkelte pårørende opplever Den norske kirkes bestemmelser som lite fleksible:

Vi opplevde det som belastende at vi fikk beskjed om at vi ikke fikk ha 4 avspillinger (selv om det ene var i stedet for tale). Pappa hadde sterke ønsker for sangene vi valgte og det var helt unødvendig å lage oppstyr rundt dette. Det var en fight jeg tok og vant. Jeg hadde på alvor rigget et eget anlegg og spilt av musikken selv hvis ikke.

Pårørende, spørreundersøkelse

En kan selvsagt ikke bruke denne ytringen til å si noe om hva de kirkelig ansatte gjorde og ikke gjorde i denne situasjonen. Vi kan likevel identifisere utfordringer for Den norske kirke i møte med slike responser: Her ser det ikke ut som en har lyktes i å kommunisere hensikten bak kirkens regler på en måte som har blitt forstått og akseptert av de pårørende. For det andre sitter den pårørende åpenbart igjen med svært negative følelser overfor kirken: Diskusjonen ble opplevd som «belastende» og sårende sett i lys av at avdøde «hadde sterke ønsker» som lenge ikke så ut til å bli oppfylt. For det tredje er det uavklart hvem som har det primære eierskapet til gravferden, der den pårørende gjør det klart at han/hun ville tatt eierskap om de kirkelig ansatte ikke hadde gitt seg. Til sammen innebærer dette at en ikke bare har en diskusjon om innholdet i bestemmelsene, men om bestemmelsenes berettigelse i det hele tatt. Samme tendens viser seg i flere lignende responser i spørreundersøkelsen:

Organisten likte ikke at vi ville ha en salme spilt i kirken [fordi] det ikke var levende musikk. Synes dette må være opp til nærmeste familie å bestemme.

Pårørende, spørreundersøkelse

Oppfatningen om at «dette må være opp til nærmeste familie å bestemme» samsvarer med resultatet vi har sett i Opinions spørreundersøkelse der svært mange mener at avdødes og pårørendes ønsker skal ha større innflytelse på utformingen av gravferden enn det aktuelle trossamfunnets. I det følgende analyserer vi flere sider ved dette feltet.

13.2. Hva er det «personlige» i personlige gravferder?

Det er enighet i forskningslitteraturen, og bekreftet i materialet, at flere ønsker mer personlige gravferdsseremonier. Men hva betyr egentlig dette (Caswell, 2011)? I det følgende ser vi primært på hvordan begrepet brukes i materialet: Først hvordan det bestemmes «positivt», deretter diskuterer vi om det også kommer til uttrykk i form av negasjonen «mindre kristen begravelse».

Det personlige som unikt, karakteristisk og hovedsak

I de tre følgende sitatene identifiserer vi tre aspekter ved hvordan konsulentene snakker om det personlige i gravferdene.

Adelheid: Man vil ha det personlig, alt skal ikke være likt, de vil jo kanskje, noen vil ha det annerledes enn andre og det må jo være lov til det selv om det skal være i kirka.

Gravferdskonsulent, A

Her understreker Adelheid det personlige som det *unike*, det som skiller avdøde fra andre. «Alt skal ikke være likt», det må være rom for det som er «annerledes». En kan se dette i tråd med forståelser av mennesker som mindre knyttet til institusjoners rolleforventninger, og mer til å leve et autentisk liv. En kan videre se det i en viss motsetning til sider ved den tradisjonelle, kirkelige gravferdsliturgien som har lagt opp til nokså like rammer uavhengig av hvem den avdøde er. Presten Arne synes det er noe «flott og demokratiserende over» at kirken har «én liturgi for fattig og rik; for hun som har vært arbeidsufør i førti år» og for «han som har vært eiendomsmegler og har garasjen full av bil og båt». Basert på materialet blir spørsmålet om det er vanskelig å kommunisere denne begrunnelsen, og at den av pårørende høres mer som grensetting mot et personlig uttrykk enn som en positiv motivasjon.

Birgitte: Det er kjempefint synes jeg. Jeg synes innimellom at det kan bli litt voldsomt, men det å lage sånt for å hedre, og vise hvem den personen var.

Gravferdskonsulent, B

Mens det unike understreker det individuelle til forskjell fra andre, peker Birgitte på verdien av positivt å vise «hvem den personen var». Dermed blir det viktig å spille akkurat de sangene som var hans eller hennes favoritter, sette gjenstander inn i rommet som representerer avdøde, og ikke minst ha et utfyllende minneord som fremhever ulike sider ved avdøde, gjerne også de lyse sidene. Her aner vi at det personlige henger sammen med gravferden som «feiring av livet», kanskje i motsetning til det mange har opplevd, eller opplever, som den bærende stemningen i en kirkelig gravferd. Birgitte bruker også verbet «hedre», som peker på et performativt aspekt ved det personlige i seremonien.

I: Hvordan er det med (...) livssynsåpne begravelser?

Cecilie: Det handler om det samme, men kanskje i enda større grad at dette var gjenkjennende i forhold til den avdøde, for da er hele seremonien lagt mer opp til å minnes den avdøde.

Carmen: Det blir enda mer personlig.

Cecilie: Ja, det er ofte derfor de velger livssynsåpen.

Gravferdskonsulenter, C

Cecilies formulering er kanskje den som i størst grad peker på en tyngdeforskyvning i forståelsen av hele begravelsen: «For da er hele seremonien lagt mer opp til å minnes den avdøde». Her befinner vi oss altså langt unna gravferdsordningene fra 1889 og 1920, der avdøde knapt figurerer i liturgien. Fæhn viser hvordan det også da var et press «nedenfra» for å balansere dette, og siterer Bruun som i 1874 skriver at gravferdsritualet «utilfredsstillende uttaler de Betragtninger eller Følelser, som her almindeligst ere levende», noe som viser seg ved at menigheten på egen hånd prøver å «bøde på Mangleerne (...) ved Kistens Udpyntning, ved Sang med eller uden Musik, ved Processionens Ordning, navnlig ved Tilkaldelse af Jævnaldrende og (...) ved at forflere eller forøge de almindelige Sørgetegn» (Fæhn, 1994, p. 402f). Fæhn argumenterer derfor for at gravferden heller må forstås som som ellipse med «den døde, de pårørende og følget» som den ene pol, «mens presten og Guds ord i liturgi og forkynnelse er den annen» (Fæhn, 1994, p. 402).

Spørsmålet blir så hva slags figur livssyns åpne gravferder i Norge representerer. Det kan være fristende å tenke at de representerer et pendelsving forbi Fæhns ellipsemmodell, og at de blir seremonier med kun én pol, sentrert utelukkende om avdøde. Vi vil likevel være tilbakeholdne med slike tolkninger, av i alle fall to grunner:

Vi vet for lite om hvordan livssyns åpne gravferder utformes og oppleves, og heller ikke så mye om disse seremonienes repertoar og spiritualitet. Innsikter fra bl.a. britisk forskning gir grunn til ikke å trekke for raske og bastante slutninger (Holloway et al., 2013).

Når informantene beskriver det personlige i gravferden, handler det altså om at seremonien kun sentrerer om avdødes unike og karakteristiske liv. Det som risikerer å bli underkommunisert er at gravferden også er til for de pårørende, og at det kan være grunn til å tro at når de pårørende i større grad får prege innhold og utforming, så er det godt også for dem. Dette er i tråd med funn i internasjonal forskning (Caswell, 2011; Lüddeckens, 2018), og det er mulig å lese ut av fritekstfeltene i spørreundersøkelsen, f.eks. når pårørende forteller om sine refleksjoner rundt valg av sanger.

Ønsket om en mindre kristen begravelse

Denne problemstillingen aktualiserer imidlertid et annet tydelig trekk i materialet. Både konsulenter og prester forteller om pårørende som ber om at gravferden er «mindre kristen» eller «ikke så religiøs».

I: Dere nevnte når man bruker ord som å «komme hjem til himmelen» og sånt. Er det sånn for en del pårørende å ikke ha det så religiøst at det er en viktig ting?

Bente: Mange sier det.

Beate: Veldig mange.

Gravferdskonsulenter, B

Vi har ikke noe tall for å angi hvor stor andel av de pårørende «veldig mange» er. Vi kan heller ikke si noe om dette varierer alt etter hvor en befinner seg geografisk og kulturelt, selv om presten Amund opplever det slik:

Amund: Det er litt forskjell, det har i alle fall jeg erfart, at det er litt forskjell på begravelse her og begravelse i (annen landsdel). Når jeg hadde begravelser i (stedsnavn) og sånt eh, at det er kanskje større rom her for det tradisjonelle kristne i forkynnelse. I hvert fall i en begravelse jeg hadde i (stedsnavn annet sted i landet) fikk jeg beskjed om at du må ikke ha det for kristent når du skal tale.

Prest, A

Amunds replikk aktualiserer hva som er distinksjonen mellom «det kristne», «det tradisjonelle kristne» og det som er «for kristent». Sitatene fra både konsulenter og prest reiser også spørsmålet hva pårørende egentlig mener når de kommer med slike spørsmål og oppfordringer. Er ønsket om en «mindre kristen» gravferd det negative motstykket til ønsket om en «mer personlig» gravferd? Eller handler det også om andre ting? I det følgende antyder vi tre ulike betydninger:

For det første kan det være at pårørende opplever at summen av salmer, tekstlesninger, bønner og andre liturgiske elementer blir i meste laget.

Carl: Men vi må jo minne de på det av og til, at dere har valgt kirken og dere har valgt en prest. 'Jo, men salmene, *må* vi...'. Så må vi pushe de litt.

Gravferdskonsulent, C

Dette er i og for seg ikke overraskende. Når Opinion spør folk hvilke deler av gravferden som er viktigst for dem, er det bare «helheten» og «minneordene» som skårer 60 % eller høyere. «Salmene» (11 %), andakten (5 %) og tekstlesningen (4 %) kommer lenger ned. En bør ha in mente at alle disse elementene faktisk inngår i «helheten», så resultatet bør tolkes varsomt.

Også i vår spørreundersøkelse finner vi samme tendens. Vi har gjengitt svært høy skår på at gravferden ble «slik jeg synes en begravelse bør være» (kap. 7), og altså at den ble opplevd personlig og ikke fremmedgjørende. Når vi imidlertid stiller spørsmål som en kan tenke spør mer etter «den andre polen» jevner skåren seg mye mer ut – selv om vi her må ta forbehold om at dette kan ha å gjøre med at spørsmålet er vanskeligere å tolke:

«Begravelsen knyttet oss til meningsfulle tradisjoner»:

0 I svært liten grad	1	2	3	4	5 I svært stor grad	N=395
6 %	6 %	10 %	17 %	23 %	37 %	%

«Begravelsen ga en følelse av orden i møte med døden»:

0 I svært liten grad	1	2	3	4	5 I svært stor grad	N=395
6 %	5 %	9 %	17 %	27 %	36 %	%

«Begravelsen formidlet tro og håp»:

0 I svært liten grad	1	2	3	4	5 I svært stor grad	N=395
9 %	9 %	13 %	17 %	20 %	32 %	%

Dette er påstander som inneholder mer enn én variabel, og som i tillegg kan oppleves vage. Likevel, sett i sammenheng antar vi at de måler hvordan de pårørende opplevde de delene av gravferden som gir fortolkninger og en invitasjon til spiritualitet som går utover den enkelte avdødes historie. Fortsatt er det en klar overvekt av skår på den øvre del av skalaen, men det er flere på den nedre delen, og de er mer jevnt distribuert mellom 3 og 5.

I spørreundersøkelsens fritekstfelt finner vi også noen få motforestillinger mot *innholdet* i f.eks. salmer, tekstlesninger og liturgi.

Vi ønsket å kutte vers på tradisjonelle salmer - ta bort vers med innhold jeg ikke kunne like. Ble møtt med forståelse!

Pårørende, spørreundersøkelse

En lignende diskusjon om modifiseringer finner vi også hos prestene, ikke minst i diskusjoner om en skal lese Johannes 3,16 og den faste formuleringen som innleder skriftlesningene («La oss høre hva Guds ord vitner om livet og døden, om dommen og vårt håp i Jesus Kristus») (Kirkemøtet, 2003, p. 13). Her er det uenighet, særlig i en av fokusgruppene, som både handler om teologi og hva slags lojalitet en bør ha til den vedtatte liturgien. Amund, som identifiserer seg med «det tradisjonelle kristne» erklærer: «Jeg leser alltid Johannes 3,16 i begravelse». For ham er dette en «kunstig debatt som var veldig stort i det akademiske miljøet» da han studerte, men erfaringen som prest er at «det er aldri noen som har reagert på det»:

Amund: Hvis du er et medmenneske og bryr deg om de, så kan du lese om dommen og lese Johannes 3.16 og de er fortsatt veldig fornøyde med begravelsen.

Den andre betydningsnyansen er nært beslektet med den første, men handler mer om den teologien og det språket prestene kommuniserer med utenom liturgien. Det gjelder særlig i andakten, men sikkert også i forbindelse med minneord og i møtet med familien ellers. Birgitte sier at hun kommuniserer med pårørende som har dette ønsket:

Birgitte: 'Dere [må] fortelle presten hva dere vil, og forklare at mor var ikke superkristen, kan vi holde det litt mer lett'. Du trenger ikke si hun har reist hjem til Gud, hvis ikke man føler seg komfortabel med den ordlyden. Vi hadde også en litt eldre prest som sa det at nå har han reist hjem til Gud. 'Hjem? Han bor jo her. Han er altfor ung til å dø, han er 45 år og skulle ikke dødd i det hele tatt og så sier du at så heldig han var som fikk reise hjem til Gud!' Det er ikke alle som har det synet selv om de er troende, da. Så det er litt med å føle seg frem og være forsiktig.

Gravferdskonsulent, B

Sitatet peker på hvordan noen utgaver av kristen teologi, og kanskje vel så mye det vi kan kalle kristelig språk eller sjargong, oppleves både fremmed og støtende for mange. Birgitte er klar over at det er mange «troende» som ikke «har det synet selv», men dette er likevel opplevelser mennesker sitter med, og dermed noe de kan bekymre seg for med tanke på gravferden de forbereder.

Når vi skriver at språket oppleves fremmed, tenker vi først og fremst at det oppleves fjernt eller irrelevant. Med støtende tenker vi f.eks. på at pårørende frykter at «presten skulle lete etter en mening i det som hadde skjedd» (Sommer, 2021, p. 23). Det er imidlertid ikke lett å skille disse to. Det kan også være støtende at noen fyller seremonien for den en har hatt kjær med et språk som fremmedgjør.

Bekymringene er reelle og virksomme, og de leder oss til en tredje valør i ønsket om mindre kristne seremonier: Ikke bare at presten formidler «for mye gudeprat», men at «han» også er «veldig konservativ» og at det blir «mørkt». Noen få pårørende nevner dette i fritekstfeltene:

Vi ønsket at begravelsen handlet om pappa og ikke om å presse inn vers fra Bibelen som ikke passer. Var i en begravelse hvor presten snakket om den hevnjerrige Gud når avdøde var verdens snilleste mann. Det var vi tydelig på at det var uaktuelt.

Pårørende, spørreundersøkelse

Sitatet bekrefter at det ser ut til å være en sammenheng mellom det personlige («handlet om pappa»), det fremmede (presse inn vers fra Bibelen som ikke passer»), og et strengt gudsbilde (den hevnjerrige Gud). Det indikerer også at det er en skala i forhold til hvor tydelige de pårørende er: Der Birgitte anbefaler dem å «fortelle presten», er den pårørende i sitatet over «tydelig på at det var uaktuelt».

Også presten Christian erfarer at ønsket om mindre kristen gravferd kan henge sammen med en sterk frykt, og han reflekterer over hvordan han møter dette:

Christian: Da er det gjerne det med at det er mye helvete og fortapelse og på en måte alle de tingene jeg tenker vi er ikke instruert om å snakke i en begravelse uansett, så da sier jeg at det jeg gjør som prest i en begravelse er å formidle håp og Jesu oppstandelse til de tilstedeværende eller de som er i rommet, og jeg skal ikke gå inn på avdødes tro eller ikke-tro, men jeg skal forkynde det samme budskapet uansett, og så pakker jeg det inn og fletter noe personlig inn, men budskapet er det samme da, og at det er litt vanskelig å gjøre begravelsen mer eller mindre religiøs. Og da merker jeg at folk senker skuldrene litt da, og sier takk for at du ikke er en sånn prest. Og så hører jeg kanskje litt om folks opplevelser, da, med begravelser tidligere, ja, sånne skrekkehistorier da, hvor presten har benyttet den prekestolmuligheten til å snakke om fortapelse og avdødes tro, og det ødelegger for alle oss andre for å si det sånn.

Sitatet aktualiserer flere aspekter ved temaet, både de pårørendes bekymring, prestens refleksjon, og hvordan disse så forhandles i samtalen.

Christian tar tyren ved hornene: Bak ord som «mørkt», «konservativt» og «hevngjerrig» finner vi antakelig forestillinger om helvete og fortapelse. Det vil si sterkt ladede, og antakelig fortsatt virksomme, teologiske konsepter som det er grunn til å tro at en del pårørende og andre deltakere har i bakhodet. Begrepene er knyttet sammen med «avdødes tro eller ikke-tro», og dermed igjen med Johannes 3,16 og inngangsordene til lesningene. Samtidig er det forbindelseslinjer til teologiske motiver som antakelig ville vært støtende for Sommers informanter (se over), men som andre prester i materialet forteller er brukt av pårørende og forekommer på kranser i andre deler av landet, som f.eks. «Herren gir, Herren tar, Herrens navn være lovet».

Christian forteller at han gjør det klart for familien at han ikke er «instruert» til å snakke om «de tingene», men at oppdraget er å «formidle håp og Jesu oppstandelse», noe som konkretiseres i hvordan han utvikler forkynnelsen i gravferden i dialog med minneordsmaterialet. Dermed går han heller ikke inn på premissene i oppfordringen til å tone ned det kristne. Resultatet ifølge ham er at «folk senker skuldrene litt da», noe som også antyder hvordan temaet ikke bare er kognitivt, men også relasjonelt og kroppslig.

Igjen: Det er grunn til å minne om at nettopp spørsmålet om en «opplevde seg fremmedgjort i gravferden» får svært lav skår, noe som også stemmer med Sommers funn: De pårørende hun intervjuer opplever ikke at presten snakker på denne måten, tvert imot er de glade og til dels imponerte over hvordan gravferden ble. Dette er også konsulentenes vurdering:

I: Hvordan synes dere sånn gjennomgående prester takler det da?

Bente: Veldig bra.

Beate: Jeg synes de takler det meget bra.

Gravferdskonsulenter, B

Dette stemmer med materialet som helhet: Det er ingen av de pårørende i spørreskjemaet som forteller om slike erfaringer i møte med presten, heller ikke de som ellers er misfornøyde. Det er slik sett typisk når Christian refererer til «folks opplevelser, da, med begravelser tidligere, ja, sånne skrekkehistorier da». Men også skrekkehistorier er altså virksomme, og må tas med i betraktning.

13.3. Musikken i den personlige gravferden – musikk som personlig gravferd

Vi har brukt en del plass på å diskutere pårørendes ønske om mindre av det «kristelige» og «religiøse» og mere av det personlige, og har undersøkt hvordan dette f.eks. relaterer til tekster og forkynnelse. Det kan hende Amund som vi refererte, har rett, at det egentlig er helt andre ting som avgjør helhetsinntrykket. Han peker på at presten behandler folk respektfullt, noe som utvilsomt er viktig. Spørsmålet er imidlertid om det er noe annet som er enda viktigere:

I: Har dere inntrykk av at dette handler veldig mye om musikken? Hvis de kunne valgt musikk fritt kunne de levd så å si med Fader vår og liturgien?

Carl: Ja, liturgien tåler de.

Carmen: Ja det er mye med musikk.

Carina: Ja, det er musikken.

Gravferdskonsulenter, C

Det er noe paradoksalt over at akkurat musikken fremstilles som en kirkelig akilleshæl i gravferdsarbeidet. Dels representerer kirken en rik musikalsk arv, dels finnes det mange dyktige musikere i lokalkirken som brenner for det de gjør:

Benedikte: Vi har særlig én organist, hun spør meg hva slags person var [avdøde]? Så tuner hun litt inn på den type stil hun tror vedkommende person ville likt eller familien, og så spiller hun det. ...de fleste organister er opptatt av at dette skal bli flott, fint.

Borgny: En gang har jeg opplevd i en bisettelse, det var så tragisk det som hadde skjedd, så jeg tenkte nå trengte hjelp fra kantor. Så sa jeg at nå leser jeg noen vers så kan du komme inn og spille. Så diskuterte vi litt frem og tilbake hvordan vi skulle gjøre dette her. For jeg tenkte at her er det ikke nok med bare ord da, ordene kom til kort.

Prester, B

Til tross for den kirkelige arven og kompetansen avdekker materialet tydelig at det er her folk har størst behov for å velge annerledes og mer personlig. Og, valgene går ofte i andre retninger enn den kirkemusikalske tradisjonen. Også noen av prestene har forståelse for dette:

Alfred: ...så har jeg et hjertesukk og det gjelder kirkemusikk i det hele tatt. Avdøde har aldri likt Bach i hele sitt liv, hvorfor i all videste verden skal kantoren vår få bestemme at det skal spilles Bach? Det gjelder gudstjenesten også. Jeg er veldig glad i Bach, men jeg er nødt til å forholde meg til at for det store flertall her så er det så langt utenfor komfortsonen.

Prest, A

Hvorvidt Alfred har rett i at Bach er utenfor folks komfortsone vet vi ikke. Det er imidlertid interessant å lese fritekstfeltet i spørreundersøkelsen, der vi ba de som hadde ønsker om ferdiginnsplatt musikk og/eller live musikk av sanger som ikke er religiøse, å spesifisere hvilke sanger og hvorfor disse var viktig. Dette blir en spilleliste (og i noen grad artistoversikt) som er dominert mer av låter fra NRK P1 enn fra kirkehistorien. Et lite utvalg (vi tar ikke med sangvalg som vi tror kan risikere å bryte anonymiteten i undersøkelsen):

Eksempler på artister

Erik Bye
Dumdum boys
Thomas Dybdahl
Elvis
Jan Eggum
Simon and Garfunkel
Lasse Stefans.
Evert Taube

Eksempler på sanger

Always on my mind.
Eg ser
Fallen Angel (Tix).
I dreamed a dream (Les Miserables)
O helga natt
Sommerfugl i vinterland
Vem kan segla.
You never walk alone.

Ikke overraskende er sangene hovedsakelig valgt fordi de betydde mye for avdøde. Noen ganger virker det som kun avdøde hadde et forhold til musikken, og at den er valgt for å hedre vedkommende. Andre ganger går det frem at dette var felleseie og dermed et

relasjonspunkt mellom avdøde og de pårørende; «...var en sang vi og den avdøde hadde et felles forhold til». Noen få ganger er det andre begrunnelser, f.eks. én sang som er valgt fordi avdøde «hadde utfordringer med alkohol og gjorde noen dumme valg i livet».

I dette fritekstfeltet er det få fortellinger om konflikt med kirken, selv om en kan ane at noen av de pårørende har vært spent på hva organist og prest ville si: «Dette var ingen problem å få gjennomført», «Er ikke alle organister som godtar å spille denne [You'll never walk alone]». En pårørende forteller om to nokså uvanlige sangvalg, og at avdøde hadde en funksjonshemming: «Presten sa det var helt innafor».

Under overskriften «musikk i gravferden» er det to tydelige undertemaer: Salmer og ferdiginnspilt musikk:

Salmer og sanger

Cecilie: Og salmer er en god ting fortsatt i vår generasjon. Neste generasjon så tror jeg vi får et kjempeproblem med salmer.

Carina: Ingen som synger med.

Cecilie: Og da blir det en veldig kunstig sammenheng, så her har kirken en kjempeoppgave.

Carmen: Og samtidig, når de skal velge salmer, det har jo kommet nye, men de blir ikke valgt fordi de er det ingen som kan. I begravelse skal man ha noe man kjenner.

Gravferdskonsulenter, C

Sitatene viser gravferdskonsulentenes lojalitet til de kirkelige bestemmelsene. Som vi skal se, avslører at mange av dem at de har sans for viktige sider ved den kirkelige gravferdstradisjonen. Likevel setter de fingeren på det vi kan kalle en «double bind» i kirkens salmepraksis. Det settes ytterligere på spissen i B:

Birgitte: ...hvis du ser bort ifra når de velger salmer som er helt liksom «denne her kan jeg, så vi tar den, men så har den ingenting med den avdøde å gjøre».

Bente: Vi tar Lei milde ljøs (ler).

Beate: Lei milde ljøs (ler).

Gravferdskonsulenter, B

Utgangspunktet er at stadig færre nordmenn kjenner stadig færre salmer. Dermed blir de mindre fortrolig med selve salmesangpraksisen, og kanskje med det å synge allsanger i det hele tatt. Da oppstår det vi kan kalle et hymnologisk paradoks: De få salmene som er kjent for folk, oppleves «slitte» og vanskelige å forstå, jf. Bentes ironiske henvisning til «Lei milde ljøs». De salmene som kunne gitt bedre mening i en gravferd nå, er imidlertid ikke kjente for folk, og dermed er det forsvinnende få som velger dem. Mens salmetradisjonen gradvis forsvinner ut av folks rekkevidde, ser det ut til at den moderne, rytmiske låttradisjonen vi presenterte over, fyller behovet for emosjonell og meningsskapende klangbunn.

Innspilt musikk avspilt

Materialet reflekterer også konfliktlinjer knyttet til innspilt musikk i gravferden. Det som overrasket oss noe her, var at gravferdskonsulentene var relativt kritiske til bruken av innspilt musikk. De har flere grunner til dette: Nokså høyt oppe på listen er de tekniske utfordringene, der det virker som nesten alle har opplevd problemer i forbindelse med avspilling av musikk. I tillegg kommer mer estetiske begrunnelser: Dels at det er en mye

finere opplevelse når et levende menneske formidler levende musikk til levende tilhørere. Dels at det ofte oppleves som stemningsbrudd når et helt annet lydbilde fyller rommet.

Det er imidlertid vanskelig, og kanskje umulig, for dem å innta en veilederrolle der de aktivt fremmer egne preferanser i møte med de pårørendes egne ønsker. Derimot ser vi en tendens til at noen skyver kirkelige begrunnelser foran seg. Ett eksempel er sitatet over, «'dere har valgt kirken og dere har valgt en prest'». Et annet eksempel:

Cecilie: De aller fleste familier skjønner det hvis vi sier at det er åpnet opp for en avspilling, og det er gjerne etter minneord som er den mest personlige biten, og så prøver vi sånn at vi skal jo ikke ta levebrødet fra organisten heller, og vinkle det litt på det at det er faktisk jobben deres å spille.

Gravferdskonsulenter, C

Her spiller konsulenten, slik vi forstår det, på flere strenger. Dels tolker vi utsagnet som en genuin sympatierklæring til kirkelige ansatte og tradisjonene disse forvalter. Dels kan en spørre om byråene, ved så å si skyve organisten foran seg, gir forsiktig motstand mot pårørendes ønsker uten å fremstå som altfor aktive i sin veiledning.

Samtidig går gravferdskonsulentenes sympati for kirkens retningslinjer så langt, men ikke lenger. Vi har allerede påpekt frustrasjonene som oppstår når de opplever at særlig prester ikke er konsekvente i sin praksis. I tillegg har de et nyansert syn på innspilt musikk i seremonien, selv om de ikke er helt enige seg imellom.

For det første erkjenner de at for mange pårørende er det viktig å få høre akkurat *den* utgaven av en låt som f.eks. betydde mye for avdøde, og de synes selv at det ofte kan være fint. For det andre, er de provosert over at kirken ikke ser ut til å ta innover seg at det er mye dyrere med en levende solist enn innspilt musikk, og at det dermed blir forskjellsbehandling av folk. Denne forskjellsbehandlingen forsterkes når det ifølge konsulentene viser seg at kirkelig ansatte aksepterer et bredere repertoar av live musikk enn av innspilt musikk.

Cecilie: Noen ganger er det veldig viktig for familien at de skal ha akkurat den versjonen. Og det er ikke alle som har mulighet til å bære den kostanden, men musikken er like viktig for de som for andre, og da er avspilling en måte å gjøre det på. Men i en ideell verden skulle vi gjerne hatt storband hver gang, for det er veldig.

(...)

Chris: Og vi må sørge for at alle blir ivaretatt og det må kirken også. Det burde være en veldig viktig ting for kirken å ivareta alle som søker den.

Carina: For det er jo synd at de som har penger får betalt seg ut av dette også.

Gravferdskonsulenter, C

Prestene som deltar i fokusgruppene virker alle å være nokså pragmatiske i dette spørsmålet, også de som kan ha sterke prinsipper i andre spørsmål. Dermed ser en at noen organister kan bli stående nokså alene og kjempe for det de mener er sitt eget yrkes og kirkens integritet.

Camilla: Veldig mange mennesker har et forhold til musikk som noe som kommer ut av høyttalere når man trykker på en knapp. For meg er musikk noe en levende musiker spiller. Der er det en kulturell forskjell på mange og meg. Så jeg synes det er trist når noen kommer og ikke vil at jeg skal spille for de vil heller høre på noe strømmeopplegg. Nå har kantorene i (sted) drøftet gjennom dette for det trykket er

ganske stort og landet på at hvis pårørende fryktelig gjerne vil slipper vi til en avspilling av forhåndsinnspilt musikk i forbindelse med minneordene og ellers ikke.

Organist, C

Camilla setter opp en klar motsetning mellom «noe som kommer ut av høytalere når man trykker på en knapp», og musikk som noe «en levende musiker spiller». Hun forklarer videre hvordan kirkemusikerne i området har blitt enige om en felles policy. Det melder seg likevel noen spørsmål til dette: For det første om hva som blir konsekvensene av en så vidt hard linje hvis byråene enten leier inn annen prest og organist, eller «tar med» de pårørende til sine egne, livssynsåpne seremonier. Dermed er vi tilbake til situasjonen Camilla rapporterte om. For det andre er spørsmålet om Camillas klare inndeling mellom musikk «ut av en høytaler» og en «levende musiker» kan kommunisere med den operative musikkforståelsen hos svært mange pårørende, jf. «spillelisten» presentert over. Igjen ser vi hvordan ulike praksislogikker ikke helt kommer i dialog med hverandre. Camillas forståelse av musikkens og kirkemusikkens rolle er markert, men pakkes i liten grad ut i eksplisitte argumenter. For konsulentene, som altså har sympati med Camillas utgangspunkt, blir andre hensyn mer avgjørende:

Cecilie: Men får ikke du noen ganger problemer når du sitter i samtale med disse familiene, når en ung gutt er død, og de har ikke råd til solist?

Carmen: Og de ikke har råd til solist? Jo, men da tenker jeg de må kanskje over på en livssynsåpen, og så heller leie inn en prest hvis de ønsker en prest.

Chris: Men uansett så skaper det jo en ekstra utgift.

Gravferdskonsulenter, C

Vi ser her igjen hvordan økonomiske hensyn veier tungt, og at konsulentene opplever at dette er noe den kirkelig fagansatte ikke tar med i sin argumentasjon. Sitatet antyder en situasjon der pårørende ikke insisterer på den innspilte versjonen, men rett og slett ikke har råd verken til en innleid musiker eller prest.

13.4. Kirkelig tilsatte i møte med ønsker og krav

Vi ser altså at gravferdskonsulentene ofte er positivt innstilt til kirkens bestemmelser og grunnsyn for ritualet. De kan nok også tenke sitt om en del pårørendes ønsker. Men disse refleksjonene forblir på bakrommet. I møte med pårørende vil de være tilbakeholdne med å dele sine vurderinger. En av konsulentene forteller f.eks. at hun er skeptisk til «avspilling av musikk», og til nød «synes det er greit under minneordene». Hun begrunner dette med helheten i seremonien, at når lysene, musikken, presten og salmesangen i fellesskap er levende, blir det et brudd med musikk på boks. Men: «Så møter jeg familier der jeg opplever mitt eget verdisyn som vanskelig, helt klart».

Prestene står i en annen og kanskje mer kompleks situasjon, slik vi også beskrev ovenfor: De opererer i et nettverk av hensyn som er forankret i faglighet, rolle og forpliktelse. Dette gjør at de ikke uten videre kun kan tenke at «kunden har alltid rett». Samtidig er det forskjell mellom prestene, noe en kan se internt i og på tvers av fokusgruppene (f.eks. tilnærmingene til henholdsvis Amund og Christian over). Vi presenterer to sitater av Calvin og Christian som er typiske i så måte, begge hentet fra fokusgruppa i C. Calvin refererer nettopp til de ønskene fra pårørende vi diskuterte over:

Calvin: Altså når du noen ganger får bestilling om 'minst mulig religiøst' da sier jeg det at...

I: Ja, hva gjør dere da?

Calvin: ...da sier jeg det at, altså det har forekommet at jeg har ledet folk mot alternativ begravelse. Jeg kan telle på én hånd, men altså. Men at jeg sier at uten dette, uten den forkynnelsen, uten dette budskapet, så er jeg bare en rutinert toastmaster. Og det kjøper folk, i alle fall når det er kommet så langt.

Prest, C

Vi refererte Christian over, men klippet da vekk setningen som innledet sitatet:

Christian: Det er jo også masse stoff for samtalen. Når folk sier at «vi vil ha det religiøse litt nedtonet», så er jo det en kjempespennende innfallsvinkel til å spørre, 'ja hva mener dere med det?'

Prest, C

Det er metodisk utfordrende å gjøre sammenligninger i et empirisk intervjumateriale. Vi har ikke tilgang til hvordan prestene agerer i sørgesamtalen med de pårørende og kan bare forholde oss til hvordan de fremstiller det i intervjuet og i samspill med hverandre.

Calvins tilnærming er å argumentere. Noen få ganger, de kan telles «på én hånd», har han valgt å veilede «mot alternativ begravelse». Men ellers prøver han å gi gode grunner for den logikken han følger, særlig «når det er kommet så langt», altså der vi må anta at tid og sted er satt, og de er i sørgesamtalen. Om han lar seg presse til å droppe elementer i liturgien eller legge om på innholdet i andakten, blir han en annen enn den han skal være. Om en prest bare er en «rutinert toastmaster» mister han sin integritet. «Og det kjøper folk».

Christian ender også opp med å gi argumenter for hvorfor han ikke kan gjøre gravferden mindre religiøs. Han begynner imidlertid et annet sted, i en mer dialogisk posisjon der han er nysgjerrig på hva de pårørende egentlig mener. Han ser det som en «kjempespennende innfallsvinkel» og mulighet til å være nysgjerrig og «spørre 'ja, hva mener dere?'».

Vi mener at det er mulig å spore denne ulike tilnærmingen i to relativt klare grupper av prester. At de er distinkte betyr ikke at de er dikotomiske. Det er absolutt overlapp, og det er noen utsagn som ikke enkelt lar seg kategorisere. Vi mener likevel å identifisere to ulike logikker. Tidlig i analysen vurderte vi om de passet med Heelas & Woodheads (2005) distinksjon mellom «difference» og «humanity» (se over, pkt 3.1). Et stykke på vei kan dette være en fruktbar tolkningsnøkkel. Utfordringen er imidlertid at det vi omtaler som logikken ikke utelukkende handler om innholdet i det prestene sier, men vel så mye om hvordan de «gjør relasjoner» i måten de snakker på. Vi har derfor valgt to enkle, og mindre teoretiske drevne merkelapper, henholdsvis *argumenterende* og *aksepterende* tilnærming. Dette ikke for å si at en av gruppene ikke argumenterer for en sak, eller at den andre ikke aksepterer folk, men de to termene kan fange inn det vi opplever som en første impuls. Det følgende er bare et lite antall sitater fra et omfattende materiale.

Argumenterende tilnærming

Det er ingen prester i vårt materiale som nøyer seg med å bare henvise til et reglement eller sett med bestemmelser, alle er opptatt av å vise hvorfor bestemmelsene er der.

Begrunnelsene de fremfører er heller ikke først og fremst forankret i hensynet til kirkens

integritet, men ofte med tanke på hva som gir de pårørende og andre fremmøtte en så god gravferdsopplevelse som mulig.

Arne: Ja, det opplever jeg som veldig viktig for det gir et rom for å forklare på en måte nettopp den gudstjenestelige karakteren i handlingen. Når folk får anledning til å forstå hva de enkelte leddene handler om, hva som er tanken og hva som funker i rommet, så opplever jeg egentlig et ganske stort forhandlingsrom når de merker at min intensjon ikke er å si nei til dem, men å hjelpe dem til å få en verdig avskjed og da har vi veldig ofte gode samtaler.

Prest, A

Sitatet demonstrerer det som er kommunikasjonsutfordringen for prestene: De vil gjerne gi gode argumenter og bedrive «sensemaking». Samtidig kommer en ikke utenom at det er bevegelser av makt i dialogene, både fordi presten har myndighet til å si nei, selv om «min intensjon ikke er å si nei», og fordi de pårørende har frihet til å takke nei og gå til andre med gravferden sin. Det er vanskelig å se for seg at det siste ikke er med og forstyrrer det første.

Vi ser også tendenser i retning av å ville klargjøre grenser mellom hva som er mulig å gjøre innenfor en kristen ramme, og hva som til syvende og sist bør plasseres utenfor og forstås som noe annet. Ett eksempel er en del (i norsk kontekst) nye gravferdsskikker, som antakelig vil øke, og også brukes av kirkemedlemmer:

Casper: Jeg har hatt en konflikt på det med askespredning. Jeg er veldig motstander av askespredning, jeg mener det er en sånn hinduistisk sak. Så kom de og sa de skulle ha en begravelse, med askespredning og jeg sa okay og om de var sikre på det. Og de skjønnte at jeg ikke ville, og da nektet de ha meg som prest.

Prest, C

Sitatet er et godt eksempel på den gjensidige veto-retten som ligger mellom pårørende og prest, og det forteller også om et pågående, teologisk refleksjonsarbeid om hva en synes en kan være med på som prest og fortsatt ha integritet. Dette er også forbundet med forståelsen av hva andakten i gravferden skal være:

Casper: Så hva som er en god begravelse, for min del tenker jeg at en har fått gønnen på med litt solid bibelsk materie, og ikke bare sånn der allment religiøst som, jeg har lest litt eksempler på sånne prekener jeg aldri kunne stilt meg bak. Jeg føler det er en misbrukt anledning.

Prest, C

I dette prosjektet har vi altså avgrenset oss fra å tematisere minneordene og andaktene. Sitatet forteller likevel ikke bare om andakten i snever forstand, men viser hvordan en prest orienterer seg i gravferdspraksisene relatert til mangfoldet av andre kirkelige og pastorale praksiser.

Aksepterende

I: Det snakkes mye for tiden i forskning og aviser om at det skal være personlig, at den avdøde skal tegnes tydeligere, er det noe dere merker?

Benedikte: Det er helt rett og rimelig, tenker jeg. De skal ta farvel med et menneske og jeg vet at det er en diskusjon om det er det en begravelse er eller er det en gudstjeneste. Jeg tror de aller fleste prester tenker at det er å ta et farvel med et

menneske og at det er det som er hovedsaken. Det tror jeg vi synes er helt okay å bidra til.

Prest, B

Benediktes utsagn kommer nokså tidlig i fokusgruppesamtalen, og kan i og for seg stå som en bro mellom den argumenterende og den aksepterende gruppen. Det virker nemlig som de aller fleste prestene er nokså enige om dette. Også prester som markerer seg med konservative og grensesettende posisjoner, kan samtidig understreke betydningen av de pårørendes deltakelse, at de holder minneordet selv, og ikke føler seg som gjester i kirkerommet. Likevel er det som om sitatet over har en tydeligere retningsgivende kraft for det vi kaller den aksepterende gruppa.

Benedikte: Jeg tenker at jeg vet ikke om jeg gidder å ta fighter, om det er verdt det. Det er bedre å svelge en kamel enn at de skal sitte og være irritert på presten gjennom hele begravelsen. Kommer liksom ikke så langt med det.

Prest, B

Benedikte sier mellom linjene at hun kan ha synspunkter på mange ting som de pårørende ønsker og som byråene har formidlet. For henne er det likevel uaktuelt å argumentere hardt for det, og da ikke ut fra en tjenesteyter og kunde-logikk, men fordi hun vet at hun da får en umulig kommunikasjonsutfordring. En slik vurdering kan hun finne støtte for i vårt materiale der det ser ut til at pårørende som har fått et nei, eller måtte diskutere lenge med prest og organist, ikke tenker på så mye annet enn dette under gravferden (og heller ikke gjennom året som går etterpå).

Bertine: Som oftest har du fått en skisse på hva musikkinnslagene skal være [før sørgesamtalen]. Og det kan jo være fint å spørre om dette er bevisste valg. Noen ganger er det jo valgt av avdøde selv. Noen ganger har de valgt en spesiell låt fordi det minner dem så veldig om, og der kan det og bli fine samtaler. Så er det jo noen få ganger at de velger ting som man stiller litt spørsmål ved. Jeg opplever at det går ganske smertefritt, men jeg har hatt gravferder med noen ganske spaca låtvalg.

Prest, B

Siden sitatet er klippet en del ned, får det ikke frem at Bertine faktisk noen ganger tar opp med familie og byrå valg av musikk som hun opplever problematisk, og av sanger som ikke er salmer men mer eksistensiell sanger. Hun og kollegene er også opptatt av å diskutere kontroversielle valg med kantorene. Det er altså ikke slik at det ikke argumenteres. Forskjellen i forhold til den første gruppen er likevel at Bertine har få på forhånd gitte rammer som de andre må forholde seg til. Hun møter situasjonen mer åpent og aksepterer tydelig at det av og til ender med «noen ganske spaca låtvalg».

Aksepterende og argumenterende i dialog

Det var bare fokusgruppa i C at det var tilløp til diskusjon mellom det vi her har definert som to ulike logikker, men den ble ikke fulgt opp. Vi vet derfor ikke hva de argumenterende prestene ville sagt til de aksepterende, og vice versa. Noe er likevel antydning i sitatene: Casper ville kanskje tenkt at Benediktes og Bertines tilnærming er «en misbrukt anledning», og etterlyst hvor grensene går for en pastoral integritet som ikke snur seg etter vinden. Benedikte ville kanskje svart at hun har en tydelig pastoral identitet og står for det hun gjør, men at Casper gjerne må «gønne på med evangeliet», men at det er umulig å få lydhørhet for evangeliet når forløpet til gravferden blir for mye preget av diskusjon.

Som vi har vist over, er det en tendens til at byråene presenterer ordningen for gravferd som et regelsett (11.3), til tross for at de har en mer fortolkende tilnærming når de blir bedt om å dele sine erfaringer med hva som er en god gravferd. Ingen av prestene vi snakket med har en regel-tilnærming, men ligger nærmere det idealet Stetter argumenterer for (2022, p. 360):

Ritual competence is distinct from acquaintance with the ready-made liturgical scripts and their implementation. It comprises knowing diverse repertoires of ritual actions, the ways in which they work in the mode of their performance, and how they can be made productive for the needs of the people asking for the ritual. Ritual competence therefore always means to work with the people involved, through the process of “coconstructing”.

Spørsmålet blir imidlertid, i første omgang: Kan det hende at Den norske kirke kommuniserer mellom linjene at det til syvende og sist koker ned til et spørsmål om regler, ikke minst fordi også presten som ønsker å bidra til å skape gravferden sammen med de pårørende, til syvende og sist sitter med makten til å si nei? Og, i neste omgang: Materialet viser at prester som er enige i at det handler om mer enn «ready-made liturgical scripts», likevel kan ha ulikt tyngdepunkt i hvordan de går inn i den konkrete forhandlingssituasjonen, f.eks. i spennet mellom en aksepterende og en argumenterende tilnærming.

13.5. Gravferdsprofesjoners erfaringer av den gode gravferden

Gjennom rapporten har vi påvist flere av de spenningene som kan oppstå mellom gravferdsbyrå og gravferdskonsulenter på den ene side, og lokalkirke og kirkelig ansatte på den annen. Vi fant imidlertid også betydelig overlapp og enighet, ikke minst når det gjelder disse yrkesutøvernes erfaringer av hva som utgjør en gravferd til en god opplevelse for pårørende. Birgitte er ett eksempel, som en av de konsulentene som også arbeider som gravferdstaler og dermed leder livssyns åpne gravferder:

Birgitte: Jeg har en barneseremoni nå på torsdag og de sier ‘vi er ikke kristne’, så sier jeg dere kan gjøre akkurat som dere vil dere må ikke ha en prest. (...) men de ville gjerne at jeg er gravferdstaler for de vil ha at noen holder i, de vil ha det tradisjonelle likevel, at noen tar ansvar. Og for å være helt ærlig synes jeg det er vanskelig, for vi skal ikke gjøre så mye. (...) Men for dem er det så viktig å ha en som forteller nå skal det skje, nå skal det skje, gjennom hele veien, for hvis ikke blir det rart, da er det ikke noen seremoni.

Beate: Og så blir det utrygt, ikke sant, for vi trenger disse rammene og de rammene i en kristen seremoni de er jo veldig trygge og satt, og de vet du på en måte.

Bente: Og kjent.

Gravferdskonsulenter, B

Birgitte er en av de konsulentene i materialet som har gått kurs, og fungerer som gravferdstaler for et byrå. Det som er slående, er hvor nært hun ligger de holdningene vi finner hos prestene vi intervjuet i prosjektet. Den internasjonale forskningslitteraturen portretterer gjerne alternative gravferdsledere som nettopp *alternative*, f.eks. som tydelig new age-inspirerte (Lüddeckens, 2018). Konsulentene i vårt materiale, enten de var talere eller ikke, verdsatte viktige sider ved Den norske kirkes ordning. Holdninger og erfaringer var til forveksling like de vi fant hos prestene.

Grunnleggende for Birgitte er erfaringen av å være den som «holder i» seremonien, og at denne funksjonen slår inn, uavhengig av hva hun måtte si eller ellers planlegge. Det handler om å bidra til trygghet og ro ved å være den som «forteller 'nå skal det skje'», for nettopp å sikre at det blir «seremoni». Beate og Bente istemmer: Dette handler om trygghet, at «vi trenger disse rammene», og at de fungerer fordi de er «satt» og «kjent». De legger heller ikke skjul på at rammene i norsk tradisjon er hentet fra «kristen seremoni».

Vår ureflekterte fordom som forskere var at ledere for livssyns åpne seremonier ville legge mindre vekt på slike rammer, og heller orientere seg mot en mer uformell form. Vi finner imidlertid at de legger seg tett på Den norske kirke, samtidig som det selvsagt er forskjeller:

Beate: Jo, men det føler jeg at det gjør uavhengig av om det er en kirkelig eller livssyns åpen eller human... så da føler jeg de får like god hjelp til å gå videre i sine liv om det er kirkelig eller. Med mindre du er personlig kristen da, da vil ordene selvfølgelig være en trøst.

Gravferdskonsulent, B

Beate: Jeg vil tørre å påstå at rammene i livssyns åpne seremonier er like gode. Det kommer nok litt an på hvem som leder seremonien, men min erfaring er at de er like gode. Altså formen er kjent, men det er bare andre ord som blir brukt.

Birgitte: Du har ikke skriftlesning, men kanskje et dikt, da.

Bente: Så står du mye friere i forhold til musikkvalg, ikke sant.

Birgitte: Men det er fint med fellessang det pleier jeg anbefale. Det må ikke være salme, men da sitter de ikke bare og lytter i en time, da får de i hvert fall lov å delta litt.

Beate: Så sånn sett har jo kirken lagt grunnlaget for alle de andre for de har jo et system som funker og som har tålt tidens tann og som står seg.

Birgitte: Og som folk liker.

Gravferdskonsulenter, B

Om en skulle forske mer på livssyns åpne seremonier, ville et naturlig tema være å etterspore hvilke elementer i den kirkelige riten som beholdes, og hvilke bytter som skjer og på hvilken måte. Slik Birgitte og Bente ser det, er det funksjonen til kirkens ordning som er det avgjørende: Skriftlesning kan byttes ut med et dikt, salme med fellessang. Poenget er at den livssyns åpne gravferden *gjør* noe av det samme som den kirkelige *gjør*, f.eks. når allsang bidrar til en opplevelse av å få «lov til å delta litt» og ikke bli passive lyttere.

Også konsulentene i C legger vekt på de samme elementene. Cecilie fastslår at det er «det viktigste ritualet vi har», og at den livssyns åpne seremonien «følger litt det gode ritualet som kirken har lagt». Carmen legger til: «Det er jo det seremonielle folk er ute [etter]. Tilsvarende er dette viktig for prestene i alle fokusgruppene:

Arne: Folk er veldig opptatt av at sånn skal det være, at rammene vi er kjent med for begravelse er veldig trygge. Det å oppleve at deres, den troen de gir uttrykk for eller de forestillingene de knytter de i det stille til de leddene. Det krever ikke fra min side at jeg går inn og tolker og legger til rette, men det er en såpass stor trygghet i handlingene.

Prest, A

Disse sammenfallende erfaringene i forhold til hva som er en god gravferd, gjelder ikke bare seremonien. Både prester og konsulenter fremhever f.eks. betydningen av minnesamvær.

Flere forteller ikke bare om den opplevde personlige prosessen det kan være gå gjennom gravferdsseremonien, men også prosessen gjennom hele dagen og uken.

Borgny: Jeg merker at folk ofte er veldig spente og nervøse, og så går man kanskje ned i og kjenner på, det kommer litt gråt eller man blir rørt og sånn, og så går man jo opp igjen. Minnesamvær kan være hyggelige for da har man kommet seg opp igjen og gleder man seg sammen, så det er fellesskapsbyggende også. Og det er veldig viktig, var veldig tragisk under pandemien...

Prest, B

Også noen av byråkonsulentene nevner særlig dette med minnesamvær, og det å komme hjem etterpå og kunne slappe av. Noen bruker til og med dette som innspill til pårørende som vil ha en bestemt låt avspilt i kirken: «Dere skal jo ha minnesamvær, og dette er kjempefint å spille der, bruk det der», sier Carmen. Cecilie supplerer: «Eller når de kommer hjem. Når du kommer hjem, sett på den musikken, sett deg ned med beina høyt på bordet når du kommer hjem, på en måte fordøye litt det dere har vært med på».

13.6. «Det kristne» i gravferden

Analysen i det forrige avsnittet viser at når prester og gravferdskonsulenter deler erfaringer om hva de opplever som en god gravferd, er det stort sammenfall. De forskjellene vi har beskrevet tidligere i rapporten, der ulike praksislogikker mellom byrå og kirke forårsaker spenninger, trer nå i bakgrunnen. Det som gjør en gravferd god ser ikke ut til å være at seremonien er kristen eller livssynsåpen, men at de pårørende våger å være til stede, og at de som medvirker profesjonelt, møter på tiden, viser empati, og setter ord på hvem den avdøde var for de pårørende.

Hva er da det særegne ved begravelsen, hva er dens «Christian thing» (Kelsey, 1992, p. 32)? I siste avsnitt av denne rapporten trekker vi frem noen momenter som svar på dette spørsmålet. De tre sitatene har til felles at informantene tydeliggjør en posisjon eller forteller om en konflikt.

I fokusgruppa i B var det stor enighet blant prestene om de fleste spørsmålene, og gitt vår inndeling plasserer alle seg i den «aksepterende gruppen». Benedikte mener at «hovedsaken» i gravferden er å ta «farvel med et menneske», og hun fastslår at «det tror jeg vi synes er helt okay å bidra til». De andre prestene er enige i dette, men Barbro får tydeligvis likevel behov for å si noe mer:

Barbro: Absolutt, men det skal også være et budskap til de som er igjen, det skal ikke bare handle om den som ligger i kisten. Og det kommer jo da i forkynnelsen å snakke om oss og livet videre, må være en del av det. Så for min del prøver jeg å ha en knagg å henge, å ta utgangspunkt i. Jeg begynner å snakke i andakten, men så er det helt allment før jeg går til slutten og vi nærmer oss det at vi tar farvel i dag og overgir den døde til Guds hender og så kommer den overgivelsesbønnen, da.

Prester, B

Slik vi leser Barbros innlegg, fastholder hun ellipseformen på gravferden, slik Fæhn bestemmer den som to poler (jf. pkt. 13.2). Det var ingen uenighet om dette i gruppa, så det var mer som om Benediktes tydelige understrekning gjorde at det ble en ubalanse for Barbro.

Når hun så skal sette nærmere ord på det vi kan kalle «Kristus-polen», understreker hun sammenhengen mellom denne og den avdøde. Som før nevnt oppfatter vi ikke at noen av prestene i materialet tenker minneord og andakt som to helt separate deler, og de fleste snakker om hvordan de på forskjellige måter bringer motiver fra avdødes liv inn i forkynnelsen. Samtidig understreker Barbro at andakten også skal gi noe utover dette, og da direkte rettet mot de pårørende. Dette gjelder heller ikke bare forkynnelsen, men også andre språkhandlinger i gravferden, og spesielt overgivelsesbønnen som flere av prestene trakk frem.

På denne måten fremstår norske prester som annerledes enn det Lüddeckens finner i sin studie av alternative gravferder i Sveits. Flere av celebrantene i denne tradisjonen er tidligere pastorer. De opplever det som frigjørende å bryte ut: «They compare themselves with pastors, who are restricted by their institutions as well as by their convictions about ritual scripts and their obligations» (Lüddeckens, 2018, p. 111). De alternative gravferdslederne i Sveits mener også at de skiller seg ut fra pastorer fordi de aksepterer følelsesutbrudd og ikke er redde for følelser (2018, p. 115). For det tredje ser de seg mer som «moderators» enn «mediators»; de er ikke bare «passive ledere» som et ritual forstått som «tales which needs a teller», men de designer ritene aktivt idet de forhandler forskjellige ønsker fra de nærmeste (2018, p. 112).

Prestene i vårt materiale ligner ikke på dette. Noen av dem snakker om slitasje, men ingen om tomhet eller en opplevelse av at ordningen som helhet begrenser dem (selv om mange har gjort større eller mindre endringer på enkeltformuleringer). Ingen av dem virker engstelige for at sørgende skal vise følelser, verken i samtalen eller gravferden. Og inndelingen i aktiv og passiv ledelse blir unyansert og ikke helt treffende. I noen gravferder er det få særlige ønsker og det meste går etter boken, mens andre pårørende har mange bestillinger og presten må innta en mer aktiv rolle, selv om selve ritene ligger mer fast enn hos de sveitsiske celebrantene. Som vi har sett, gjelder det samme gravferdskonsulentene i vårt materiale som er talere.

Litt senere i fokusgruppa i B, kommer samtalen inn på pårørende som ikke har noen seremoni, men der det er «kun kremasjon». Dette er noe som Benedikte reagerer på:

Benedikte: Sånn sett er enhver begravelse veldig viktig for å understreke og løfte opp menneskeverdet, og for bygge en vull mot at menneskeverd skal nedgraderes så mye at vi bare kunne skyve vedkommende inn i ovnen og ferdig med det. Det skal noe mer til, det skal Guds ord og bønn og forkynnelse.

Prest, B

Mens Benedikte så langt har markert seg tydelig som «aksepterende», jf. inndelingen over, viser hun her at det går noen grenser der det er behov for å tydeliggjøre sin egen posisjon og egne holdninger. En kan diskutere om hun gir en saksvarende tolkning av hva som er historien til mange av de som velger «kun kremasjon»; her finner vi mer nyanserte analyser hos Kjellin et al. (2021), og også i deler av vårt materiale som vi ikke har hatt plass til i denne rapporten. Poenget i denne sammenheng er å vise at prestenes tilnærming til gravferdspraksisene er teologisk og etisk informert, og at dette er et refleksjonsarbeid som pågår også om en til daglig fremstår som tilbakelemt aksepterende til det meste.

Den jevne refleksjonen over teologi og etikk er nettopp refleksjon, og ikke uttrykk for at enkelte fagansatte besitter en tidløs kunnskap med fasit-preg. Dette kommer tydelig frem i intervjuet med organisten Camilla. Hun forteller om en gravferd der avdøde hadde tatt sitt

eget liv, og de pårørende ønsket å avspille en sang som kunne tolkes som en støtte til denne handlingen.

Camilla: Jeg blånektet for jeg ville ikke være med på å forherlige selvmord, det er det siste kirken skal gjøre. Det prøvde jeg å forklare til den presten, men han mente at av sjelesørgeriske hensyn måtte man ta hensyn til pårørendes ønsker. Den presten og jeg har veldig, veldig ulik oppfatning av hva sjelesorg er.

Organist, C

Eksemplet viser at uenigheter om innslag i en gravferd ikke utelukkende trenger å være en diskusjon mellom pårørende og kirke som to monolittiske størrelser. For Camilla ble det først og fremst en diskusjon med presten der vi må anta at begge prøvde å balansere ulike hensyn. Det er heller ikke utenkelig at det var uenighet mellom de pårørende eller blant andre fremmøtte. Sitatet er en påminnelse om at gravferder kan være så mange ulike ting, at de noen ganger rommer våre sterkeste og mest komplekse følelser, og at de er hendelser som påkaller intensivt refleksjon om det vi holder aller høyest.

13.7. Oppsummering

Kapitlet bekrefter og belyser aktuelle forskningsbidrag og medieoppslag: Det er en sterk etterspørsel etter mer personlige gravferder. Også her finner vi et positivt utgangspunkt i materialet: De aller fleste pårørende oppgir at gravferden de var med på i Den norske kirke «hadde et tydelig personlig preg, der avdødes liv kom frem på en fin måte».

Vi identifiserer først tre aspekter ved begrepet «personlig» i sammenheng med gravferden: Det unike og det karakteristiske ved avdøde, og at hele ritene sentreres omkring ham eller henne. Deretter spør vi om mange pårørendes behov for en «mindre kristen» gravferd kan tolkes som den negative utgaven av det positive spørsmålet om det mer personlige, og mener at dette stemmer et stykke på vei. Vi identifiserer to sider ved dette: En opplevelse av at omfanget av lesninger, bønner og salmer blir for dominerende og av og til med et problematisk innhold. En bekymring for hva presten kommer til å si i andakten og ellers. Mange slike bekymringer baserer seg på «skrekkehistorier» fra langt tilbake, men de er likefullt virksomme.

Kapitlet diskuterer musikk som antakelig den viktigste faktoren i en personlig gravferd. Ikke minst gjelder dette salmene, der materialet viser at kirkelig gravferdstradisjon nærmer seg et kritisk punkt med en krympende kanon som samtidig oppleves irrelevant, men der det samtidig er nesten umulig å etablere nye salmer. Konsulentene selv er av flere grunner skeptiske til bruk av innspilt musikk, men de ser samtidig at det av og til kan være gode grunner og de er oppmerksomme på det økonomiske aspektet. Og uansett vil de gjøre som den pårørende ber om, uten å problematisere det.

Kapitlet trekker veksler på Fæhns bestemmelse av gravferden som en ellipse med de to polene avdødes liv og troen på Kristus. Hva skjer med denne modellen i en mer personliggjort kirkelig gravferd og i et økende antall livssyns åpne seremonier?

Vi viser hvordan prestene forhandler med pårørende, og identifiserer to «modi» eller logikker hos informantene: En argumenterende og en aksepterende. Og vi finner at det er betydelig overlapp mellom konsulenter og prester når det gjelder den erfaringsbaserte kunnskapen de har om hva som gjør en gravferd god for de pårørende. Kapitlet avsluttes med en refleksjon om «det kristne» i gravferden.

14. Konklusjon og utblikk

Det er på tide å vende tilbake til utgangspunktet: Vi har svart på Kirkerådets bestilling om mer forskning på Den norske kirkes gravferdspraksis på prosti- og fellesrådsnivå (kap. 1), slik vi innrettet denne gjennom prosjektets forskningsspørsmål (2.1).

Prosjektet har vært sterkt avgrenset, og rapporten speiler igjen bare en del av prosjektet. Likevel presenterer den et rikt og mangfoldig materiale som viser hvor komplekst feltet er, som forhåpentlig kan gi nye perspektiver til et arbeidsområde som kirkelig ansatte (og byråansatte) kjenner ut og inn.

I konklusjonen vil vi trekke frem det vi ser som prosjektets sentrale bidrag. Vi har gitt rapporten navnet *Forhandlinger ved graven*. Tittelen speiler mylderet av dialoger og samhandlingsmønstre som preger kirkens arbeid, og samtidig den eksistensielle situasjonen som gir arbeidet dets særegne kontekst og intensitet. Forhandlinger ved graven rommer spennet mellom sjelesørgeriske samtaler, praktiske avklaringer, og forespørslar og meldinger om tidspunkt og sted. Forhandlinger er dialoger der tonen er god og respekten gjensidig, men også fastlåste situasjoner den en ikke kommer videre.

Vi fremhever to sentrale tema i prosjektet som viser både betingelser og mulighetsrom for Den norske kirkes bidrag i forhandlingene ved graven. Det første punktet speiler særlig den første delen av rapporten, og gjelder samspillet mellom byrå og kirke frem mot gravferden. Det andre punktet fokuserer rapportens siste kapitler, der trender i retning av en mer personlig gravferd tematiseres. Dette er ikke atskilte områder, men de står i nær og gjensidig relasjon til hverandre.

Det negative paradokset som positivt utgangspunkt

Rapporten begynner med et paradoks: På den ene side er pårørende og byråder overveldende positive i sin omtale av arbeidet Den norske kirkes gjør i gravferder. På den annen side preges både materialet og aktuelle medieoppslag av fortellinger om kritikk og kontroverser.

Vi har gitt en generell og en partikulær forklaring på dette. Den *generelle* innebærer å forstå tendensen som en naturlig «negativ bias». Kritiske og negative erfaringer trigger ofte sterkere følelser og mer konkrete fortellinger enn positive, og dette er enda lettere å forstå i et så sensitivt felt som død og gravferd. Den *spesifikke* forklaringen peker på hvordan ulikheter i henholdsvis byråets og lokalkirkens logikker skaper og forsterker frustrasjoner.

Om en legger vekten på de generelle aspektene, vil frustrasjonene primært forstås som fortellinger om uunngåelige feil, om medvirkende som har en dårlig dag eller som ikke er kompetente nok. Utdanningene møtes ved å satse på utdanning, og ved å legge til rette for kvalitetsutvikling både kollegialt og i ledelseslinjen. Det negative paradokset stiller også krav til kirkens kommunikasjon «innad» og «utad», idet en både må forsterke de positive, og ta høyde for styrken i de negative, forestillingene.

Om en legger vekten på den spesifikke forklaringsmodellen fremstår frustrasjonene i tillegg som symptomer på systemiske forhold. Det handler ikke først og fremst om enkelt-personene, men om hvordan ulikheten mellom praksislogikker fører til misforståelser og frustrasjoner. Det finnes mange eksempler på dette i rapporten, f.eks. kirkens forvaltning av

regler (kap. 9) og av tid (kap. 10). Vi tar ikke stilling til hvor godt de byråansattes kritikk treffer, og undervurderer ikke kompleksiteten i disse temaene. Likevel spør vi om Den norske kirke kan komme i bedre inngrep med dem.

Spenninger mellom praksislogikker stiller krav til en ledelse som er nysgjerrig og som har et analytisk blikk for og vilje til dialog. Rapporten viser at dette ikke alltid er på plass. Både kirkeansatte og byråansatte har klare oppfatninger av «den andre part», og hva de burde og kunne gjort bedre. Det vi ser færre spor av, er nysgjerrighet på hvordan det er å være den andre, og hvilket bilde den andre parten har av en selv. Vi tror at en slik dialog kunne bidratt til læringsprosesser og kvalitet på det lokale gravferdsarbeidet, og til å videreutvikle samarbeidet innenfor og mellom praksisfeltene.

Flere aktører føler seg alene i arbeidet, og etterlyser sterkere teamfølelse. Dels gjelder det en prest som opplever at det arbeidet som betyr aller mest for henne, ikke legges merke til i det øvrige menighetsarbeidet. Dels gjelder det en gravferdskonsulent som savner et mer forpliktende samarbeid med kirken. Vi vet ikke hvor representativ denne byråansatte er, det vil antakelig variere. Vi tolker likevel etterlysningene som uttrykk for at kirken ses som en institusjon med ressurser i gravferdsfeltet.

Materialet forteller om mye godt samarbeid og om opplevelser av å jobbe i team, også mellom kirke- og byråansatte. Analysen viser imidlertid at dette er avhengig av enkeltpersoners initiativ, og ikke oppleves som del av kulturen. Kan det hende at Den norske kirke underkommuniserer sin egen tyngde og kompetanse i gravferdsfeltet, med det resultat at egne ansatte opplever seg litt for alene og agerer på egen hånd, og at andre aktører ikke opplever seg invitert inn til samarbeid?

De mange små og store ulikhetene mellom praksisfelt kan være symptomer på endringer som skjer under overflaten. Nye farger på jakkeslag og biler henger sammen med større endringer i norsk sorgkultur. Tidspunktet for byråets samtale med familien gjør dem til en *de facto* formidler av kirkens liturgiske forståelse. Et spørsmål om hvem presten er forteller om økt usikkerhet på *hva* en prest er og utrygghet i forhold til kirkens bidrag. En tilsynelatende logisk skjelning mellom vanlige og uvanlige gravferder viser seg for unyansert i møte med nyansene i pårørendes ønsker for gravferden. Spillelisten med låter forteller om et økende sprik i forhold til tradisjonell kirkekultur, men også om pårørendes fortolkningsarbeid når de følger en kjær til graven.

Den kirkelige gravferdens to poler som mulighetsrom

I rapportens siste kapitler har vi analysert endringsprosesser som utfordrer Den norske kirkes ordning for gravferd, og forhandlingene som pågår om denne. Flertallet av nordmenn ønsker fortsatt kirkelig gravferd for sine kjære, og mange opplever ikke dette som en valgsituasjon, men som «helt naturlig» og «selvsagt». Det er imidlertid tegn til at det selvsagte svekkes, pga. konsumentholdning og moderne selvrefleksivitet, og fordi gravferdsbyråene presenterer gravferden som en meny av ulike valgmuligheter. Videre er det forståelig, gitt sekularisering, pluralisme og subjektivering, at pårørende ønsker å være med å forme seremonien, og vurderer andre former for gravferd enn Den norske kirkes.

I rapporten uttrykkes trendene i to signaler: Dels i det positive ønsket om «mer personlige» gravferder, dels i det negative behovet for «mindre kristne» gravferder. Vi har i analysen vist at dette er forhandlinger som har lange historiske linjer, men som får fornyet styrke i dag.

Der den kirkelige gravferden tradisjonelt var ensidig fokusert på Kristus og troen, og Fæhn foreslo å balansere det med en ellipseformet forståelse med én pol for den avdøde og én pol for evangeliet, er det i dag tendenser til at den dominerende polen er sentrert om den avdøde. Dels fordi pårørende ønsker en gravferd «i avdødes ånd», dels fordi mange kjenner seg utrygge og/eller fremmede i forhold til den kirkelige gravferden.

Dette stiller kirkelig ansatte overfor nye utfordringer, og det fremstår som en ledelsesoppgave å bidra til å formatere forhandlingene som pågår om gravferdene.

For det første bekrefter rapporten at mange pårørende i dag ønsker å ta aktivt del i utformingen og gjennomføringen av gravferden, samtidig som de nærmer seg kirken med en viss skepsis. Dette kan gjøre det utfordrende for prester og organister å komme inn i konstruktive forhandlinger med familien, og disse kan lett låse seg – ikke minst fordi de kirkelig ansatte kombinerer sin faglige veiledning med myndigheten til å si nei.

Vi har påpekt tendensen til at byråene er de første som presenterer kirkens ordning for de pårørende og da legger vekt på hvilke regler som gjelder, særlig knyttet til antall salmer og hvilke typer innslag. Regelorienteringen er ikke noe byråene finner på av seg selv, men gjenspeiler hvordan Den norske kirke har skrevet frem sine egne ordninger, både i de alminnelige bestemmelsene, i en detaljert fastlagt liturgi, og i rundskriv fra kirkeråd og proster. Problemet vi mener å se i materialet, er at en del pårørende opplever at regelverket ikke er tilpasset en gravferd som setter avdøde i sentrum og deres eget behov for å være med og forme seremonien. En risikerer også at reglene reduserer forståelsen av «det kristne» ved en kirkelig gravferd til et sett med fastlagte regler.

Slik vi tolker materialet er alle de kirkelig ansatte positive til at gravferdene får et personlig preg. De er også opptatt av å begrunne bestemmelsene i regelverket med hva som gjør gravferden god for de pårørende. Samtidig har vi identifisert ulike tilnærminger mellom en mer aksepterende og en mer argumenterende stil: En aksepterende tilnærming har tillit til at gravferdsliturgien er robust og tåler uvanlige innslag, samtidig som en mener at kommunikasjonen blir umulig dersom de pårørende ikke opplever at de verken ble hørt eller fikk sine ønsker gjennom. En argumenterende tilnærming vil verne om kirkens integritet, og er bekymret for at noen pårørende risikerer å underminere gravferden som overgangsrite også for egen del.

Det er viktig for mange pårørende å selv ta aktivt del, samtidig som dette varierer fra familie til familie (og ofte sikkert mellom ulike sosio-kulturelle kontekster). For noen pårørende er det godt å kunne overlate ledelsen til byrå og prester, og betryggende at liturgien ligger fast. De kan likefullt oppleve at de deltar i riten og at riten gjør sin virkning. For andre pårørende er det derimot viktig å kunne forme gravferden i større grad selv og delta aktivt i gjennomføringen. Disse vil også forvente at de har rett til det. Dette er en interessant og krevende faglig utfordring for prester og organister som innebærer at de fra gang til gang må finne ut hva de pårørende ønsker, finne tid til prosess og praktisk tilrettelegging og kombinere rollene som faglig rådgiver og regelverksforvalter.

For det andre antyder analysen at det ikke bare pågår et arbeid med å *balansere* de to polene i ellipsen, men også å *holde dem sammen*. Vi har vist hvordan prester arbeider aktivt med å skape forbindelser, ikke minst ved å utarbeide et personlig minneord og la dette sette preg på andakten. Samtidig ser vi tendenser til at utformingen av minnedelen fra familiens side ofte får uttrykk som er annerledes enn den tradisjonelle kirkelige kulturen. Dette gjelder bl.a. i valg av musikk, i bruken av innspilt musikk og i salmesangen. Vi har vist hvordan en

stadig «tynnere» salmekanon skaper en krevende situasjon: De få salmene som er i bruk oppleves som klisjeer, mens salmene som kunne fungert bedre ikke velges fordi de er fremmede. På toppen av dette kommer at det å synge sammen er mindre vanlig. På den annen siden forteller byråansatte om hvor viktig allsangen er, for at alle som deltar skal oppleve at de nettopp deltar.

Rapporten viser at det kan bli færre forhandlinger mellom pårørende og prest/organist, fordi flere velger livssynsåpen gravferd. Vi har ikke tall som sier noe om hvor stor denne økningen er, og kan bare basere oss på konsulentenes inntrykk av at humanistiske gravferder står stille, mens livssynsåpne og «kun kremasjon» øker.

Vi har også sett at det i Norge ser ut til at livssynsåpne gravferder ikke utvikler seg som «alternative gravferder» på samme måte som i en del andre land. Derimot forteller konsulentene i vårt materiale at de verdsetter, og i stor grad legger til grunn, den kirkelige ordningen når de planlegger sine seremonier. Samtidig er det forskjeller, idet handlingen sentreres ensidig omkring avdøde, og mange av elementene i kirkens ordning blir «placeholders» for mer sekulære innslag (f.eks. «eksistensielle sanger» i stedet for salmer).

Hvis dette funnet er representativt, kan det tyde på at Den norske kirke har en ordning som svært mange mennesker også i årene fremover vil oppleve som relevant når de skal ta avskjed med sine kjære. Spørsmålet er om kirken risikerer å støte fra seg de som gjerne ville benyttet ordningen, men som ikke er trygge på at de kan forme viktige sider ved seremonien uten å få et nei fra prest eller organist, og som opplever at en del av de obligatoriske elementene i riten blir for fremmede for dem. Utfordringen er å gjøre veivalg i denne konteksten som kan romme både en aksepterende og argumenterende tilnærming, og der en tilstreber at en kirkelig gravferd:

- Gir tilstrekkelig rom for pårørende til å utforme til å formidle hvem den avdøde var, og uttrykke dette performativt i ritualet.
- Opprettholder sin styrke i at den ikke kun sentrerer om avdøde, men at evangeliet i gravferden knytter avskjeden til meningsfulle, lange tradisjoner som treffer det eksistensielle i situasjonen.
- De to «polene» ikke faller fra hverandre, men hvor minnedel og forkynnende elementer tolker og former hverandre gjensidig.

Litteratur

- Andersen, E., & Lindhardt, M. (2010). *Ledelse af tro: Folkekirken som virksomhed og netværk*. Gyldendal Business.
- Austad, A. (2014). *Passing Away - Passing By: A Qualitative Study of Experiences and Meaning Making of Post Death Presence* [MF Norwegian School of Theology, Religion and Society]. Oslo.
- Bailey, T. (2010). When Commerce Meets Care: Emotion Management in UK Funeral Directing. *Mortality*, 15(3), 205-222.
- Baumeister, R. F., Bratslavsky, E., Finkenauer, C., & Vohs, K. D. (2001). Bad Is Stronger Than Good. *Review of General Psychology*, 5(4), 323-370.
- Beard, V. R., & Burger, W. C. (2017). Change and Innovation in the Funeral Industry: A Typology of Motivations. *OMEGA—Journal of Death and Dying*, 75(1), 47-68.
- Borgstrom, E., & Ellis, J. (2017). Introduction: Researching Death, Dying and Bereavement. *Mortality*, 22(2), 93-104.
- Caswell, G. (2011). Personalisation in Scottish Funerals: Individualised Ritual or Relational Process? *Mortality*, 16(3), 242-258.
- Danbolt, L. J. (2002). *Den underlige uka: De sørgende og begravelsesriten*. Verbum.
- Danbolt, L. J., & Stifoss-Hanssen, H. (2007). *Gråte min sang: Minnegudstjenester etter store ulykker og katastrofer*. Høyskoleforlaget.
- Davies, D. (2008). *The Theology of Death*. T&T Clark.
- Engelke, M. (2015). The Coffin Question: Death and Materiality in Humanist Funerals. *The Journal of Objects, Art and Belief*, 11(1), 26-48.
- Engeström, Y. (2001). Expansive Learning at Work: Toward an Activity Theoretical Reconceptualization. *Journal of Education and Work*, 14(1), 133-156.
- Fæhn, H. (1994). *Gudstjenestelivet i Den norske kirke*. Universitetsforlaget.
- Gilje, C. T. (2021). Alternativt begravelsesbyrå gjør døde om til diamanter. *Vårt Land*, 12.

- Heelas, P., Woodhead, L., Seel, B., & Szerszynski, B. (Eds.). (2005). *The Spiritual Revolution: Why Religion is Giving Way to Spirituality*. Blackwell.
- Hodne, B. (1980). *Å leve med døden: Folkelige forestillinger om døden og de døde*. Aschehoug.
- Holloway, M., Adamson, S., Argyrou, V., Draper, P., & Mariau, D. (2013). «Funerals Aren't Nice But it Couldn't Have Been Nicer»: The Makings of a Good Funeral. *Mortality*, 18(1), 30-53.
- Høeg, I. M. (2019). Religious Practices in the Framework of Ash Scattering and Contact with the Dead. In P. Repstad (Ed.), *Political Religion, Everyday Religion: Sociological Trends*. Brill.
- Kelsey, D. H. (1992). *To Understand God Truly: What's Theological About A Theological School*. Westminster/John Knox Press.
- Kirkemøtet. (2003). *Gravferd*. Verbum.
- Kirkerådet. (2010). *Plan for diakoni i Den norske kirke*. Den norske kirke.
- Kjellin, K. H., Sandberg, A., & Sjöberg, L. (2021). *En «riktig» begravning: Förändringar i begravningsseden inom Svenska Kyrkan 2010-2020*. Svenska Kyrkan.
- Lappegard, S. (1994). Døden på bygda: Eit historisk tilbakeblikk. In O. Aagedal (Ed.), *Døden på norsk* (pp. 41-51). Ad Notam Gyldendal.
- Lindekleiv, H. M. (2020, 23. oktober). Utøya fikk nordmenn til å velge friere begravelser. *Vårt Land*. <https://www.vl.no/kultur/2020/10/23/utoya-fikk-nordmenn-til-a-velge-friere-begravelser/>
- Lüddeckens, D. (2018). Alternative Death Rituals in Switzerland: Building a Community of Shared Emotions and Practices. *Journal of Contemporary Religion*, 24(4), 107-121.
- Miller-McLemore, B. J. (1988). *Death, Sin and the Moral Life: Contemporary Cultural Interpretations of Death*. Scholars Press.
- Nicolini, D. (2012). *Practice Theory, Work, & Organization*. Oxford University Press.
- NOU 2013:1. (2013). *Det livssyns åpne samfunn: En helhetlig tros- og livssyns politikk*. Departementenes servicesenter.

- Røst, E. (2012, 30. januar). Fikk sjokkregning fra begravellesbyrået. *Dagbladet*, 12-13.
- Schmidt, U. (2021). Practicing as Knowing: The Epistemological Significance of Practices, Exemplified with Funerary Practices. *Studia Theologica*, 75, 30-51.
- Schäfer, C. (2007). Post-mortem Personalization: Pastoral Power and the New Zealand Funeral Director. *Mortality*, 12(1), 4-21.
- Sommer, I. (2021). «I avdødes ånd»: Gravferden - De pårørende og presten. *Tidsskrift for praktisk teologi*, 38(1), 20-34.
- Stetter, M. (2022). Funerals / Death / Grief. In B. Weyel, W. Gräb, E. Lartey, & C. Wepener (Eds.), *International Handbook of Practical Theology* (pp. 353-365). De Gruyter.
- Støylen, K. (Ed.). (1945). *Peder Palladius' visitasbok*. Johan Grundt Tanum.
- Tanggaard, P. (1994). Død og gravferd - privatisering og profesjonalisering. In O. Aagedal (Ed.), *Døden på norsk* (pp. 83-95). Ad Notam Gyldendal.
- Thoresen, L. (2019). «Kvinder tager sig af det afsjælede Legeme»: Et kvinneperspektiv på den andres død. In B. H. Gripsrud & L. Thoresen (Eds.), *Alt som lever, må dø: Døden som tverrfaglig kunnskapsfelt* (pp. 147-172). Scandinavian Academic Press.
- Wagner-Rau, U., & Handke, E. (Eds.). (2019). *Provozierte Kasualpraxis: Rituale in Bewegung*. Kohlhammer.
- Walter, T. (2005). Three Ways to Arrange a Funeral: Mortuary Variation in the Modern West. *Mortality*, 10(3), 173-192.
- Walter, T. (2019). The Pervasive Dead. *Mortality*, 24(4), 389-404.
- Walter, T., & Bailey, T. (2020). How Funerals Accomplish Family: Findings From a Mass-Observation Study. *OMEGA—Journal of Death and Dying*, 82(2), 175-195.
- Wyller, T. (1994). Død og mote. In O. Aagedal (Ed.), *Døden på norsk* (pp. 71-81). Ad Notam Gyldendal.
- Aagedal, O., Botvar, P. K., & Høeg, I. M. (Eds.). (2013). *Den offentlige sorgen: Markeringer, ritualer og religion etter 22. juli*. Universitetsforlaget.
- Aarseth, T. (2022, 25. mai 2022). Frykter A- og B-begravelser. *Vårt Land*.

